

SONA ABBASƏLİQIZI

SÖZÜN XAQANI

(Roman, povest və hekayələr)

“Elm və təhsil”

Bakı-2020

Redaktor və ön sözün müəllifi:

Nadir Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor

Sona Abbasəliqızı. Sözün xaqanı (roman)

Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 176 səh.

Oxuculara təqdim olunan "Sözün xaqanı" romanı klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, şair-filosof, nasir, həmçinin qədim dövr ədəbiyyatının yaradıcılarından biri dahi Xaqani Şirvaninin keşməkeşli ömür yoluna həsr olunub. Əsərdə təkcə Əfzələddin Xaqani deyil, onun yaşadığı dövrün ictimai hadisələrindən, Şamaxı, Təbriz və başqa şəhərlərdə baş verən hadisələrdən, o cümlədən baş qəhrəmanın müasirlərindən bəhs olunur.

ISBN 978-6652-8384-6-6

© Sona Abbasəliqızı , 2020

TARIXİN SÖZ AYNASI

Azərbaycanda roman janrı böyük bir inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərdə, ictimai-siyasi və sosial-tarixi şəraitlərdə fərqli formalarda təzahür etmişdir. Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Məmməd Səid Ordubadi, Ə.Cəfərzadə, F.Kərimzadə ilə başlanan tarixi roman ənənəsini Y.Oğuz, Əlisa Nicat bu gün də uğurla davam etdirir. Tarixi roman janrı öz inkişafından qalmamış, yazıçılarımız mövcud varisliyə sədaqət göstərərək yeni əsərlər yazırlar. Onlardan biri də hekayə, povest və şeirlə ədəbiyyata gələn və tez bir zamanda yaradıcılığı ilə şöhrət tapan Sona İsmayılovadır.

Nəsrindən görünür ki, onun çox zəngin elmi-tarixi düşüncəsi, tarixə dərinləndən bələdliyi, faktlarla işləmək mədəniyyəti, eyni zamanda, güclü bədii təfəkkürü və təxəyyülü vardır. Qələmə aldığı "Sözün xaqanı" tarixi-bədii roman klassik şairimiz, ziddiyyətli tale yaşamış Əfzələddin Xaqaniyə həsr olunmuşdur. Müəllif romanı qələmə alarkən, ilk növbədə, özünü həmin tarixə aid etmiş, məhz o tarixdə yaşamış, dövrün hadisələrini, adət-ənənələrini, faktlarını öyrənmiş, qələmə aldığı təhtəlpsexologiyası və yazıçı təxəyyülündə saf-çürük etmişdir. Elə buna görədir ki, əsər çox uğurlu alınmışdır. Yazıçı üçün tarixi roman qələmə almaq çox məsuliyyətli bir işdir, belə ki, Sona xanımın müraciət etdiyi dövr, söz açdığı tarixi şəxsiyyət haqqında geniş müətləsi sayəsində yüksək səviyyədə bilgisi

vardır. Elə ona görədir ki, romanda Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrini və Xaqani dühasını reallıqlar, bədii təxəyyülü ilə canlandıra bilib. Zamanında V.Q.Belinski yazırdı: "Tarixi romana uydurma, hər şeydən əvvəl, şəxsi həyatı, ayrı-ayrı insanların taleyini təsvir etmək yolu ilə daxil olur və tarixlə bağlı hadisələr tək-tək adamların taleyi ilə qaynayıb-qarışır".

Müəllif bu əsəri ilə qarşısına milli kimliyimizi sevdirmək, təbliğ etmək və həmçinin tariximizin görkəmli nümayəndələrini olduğu kimi ictimaiyyətə çatdırmaq məqsədi qoyub. Fərqi yoxdur – istər tarixi reallıqlar, istərsə də yazıçı təxəyyülündən doğan hadisələr, olaylar, obrazlar.., bütün bunlarla təsvir olunan tarixi dövrün obrazını yarada bilib. Romanı oxuduqca bir daha aydın olur ki, tariximizi tarixçilərdən daha çox yazıçılarımızdan öyrənməliyik.

Sona xanımın tarixi janra müraciət etməsinin səbəbi millətin tarixini xalqına çatdırmaq istəyidir, çünki tarix kitabları nə qədər sxolastik, quru faktlara əsaslansa da, bu faktları canlandıran tarixi-bədii əsərlər həm yaddaşlarda qalır, həm də maarifləndirici rol oynayır – bu əsərlər elə tarix kimi də qəbul olunur. O, tək-tək təsadüf edilən detalları dövrün tələblərinə uyğunlaşdırır, ayrı-ayrı epizodlarla kifayətlənmir, özünün çoxsaylı təfərrüatları ilə bütövlük faktoru yaradır, sanki bütün bu epizodlar və bəlli təfsilatlar onun üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; yeniliyə can ataraq, yeni ifadə formaları və təfəkkür tərzini nümayiş etdirir.

A.N.Pautnik tarixi romanlar haqda yazırdı: "Tarixi roman – keçmiş tarixi ardıcılıqla təsvir etməkdir. Janrın tələbi tarixi sənədlərə əsaslanmaq, olmuş tarixi hadisələri və şəxsləri müasir tələblər baxımından əks etdirməkdir". Tarixi roman əsərlərinin yaranmasında yazıçı təxəyyülünün rolu böyükdür. Xüsusilə qeyd etmək istəyirəm ki, Xaqani haqqında bilmədiklərimizi Sona xanım romanda tutarlı faktlarla izah edə bilmiş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, tariximiz bitməyib – davam edir. Dövrün koloritini canlandırırsa da, keçmişə öz təxəyyülü ilə yanaşan yazıçı olmuş faktlara sərbəst yanaşmır, hadisələri dəyişmir.

Müəllif romanda xronoloji ardıcılığı gözləyir – romanın kompozisiyasının ölçü vahidi insan bioqrafiyasıdır; təsadüfi deyildir ki, Xaqaninin gənclik yaşlarından ta ölümünə qədər insan–şair ömrünü tam əhatə edə bilmiş, hətta müəyyən məqamlarda saray münafişələrinin daxilinə girməyi bacaran bir üslub sərgiləmişdir. Xaqanini çox ciddi planda təsvir etsə də, məzmununu tarixi hadisə və şəxsiyyətdən götürsə də, real və ya macəralarla əhatə edilmiş bir roman qələmə almış, əsərdə yığcam və sərrast ifadələri ilə zəngin dil koloriti yaratmışdır.

Sona xanımın bəlkə də qazandığı ən böyük uğurlardan biri də məhz tarixi roman janrında qələmini sınamasıdır. Bu bədii yaradıcılıq yolu – narrativ üslub təkcə tarixi yox, fəlsəfəni, coğrafiyanı da bilməyi tələb edir. O, romanında dünya modellərinə həm forma və məzmun, diskurs və semantika parametrlərinə, sərbəstliyinə görə bədii təfəkkürə, estetik idrak qanunlarına, polifonik səciyyəyə sadıq qalır. Görkəmli yazıçı, tənqidçi-ədəbiyyatşünas M.Hü-

seynin tarixi roman janrı haqqında yazdığı önəmli fikirləri Sona xanımın yaradıcılığı ilə də səsləşir: "Tarixçi dövrün ümumi ictimai münasibətlərini əks etdirirsə, yazıçı ən çox dövrün psixologiyasını təşrih edir. Tarixçi psixoloq deyildir. Lakin sənətkar psixoloq olmalıdır. Bunsuz tarix elmi yaransa da, tarixi-bədii əsər yarana bilməz. Bir qədər də sadə desək, tarixçi "nələr olmuşdur?" sualına cavab verirsə, sənətkar "nələr ola bilər və necə ola bilər?" suallarına da cavab verir. Yazıcının vəzifəsi heç də tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini başdan-başa izləyib bədii tərcümeyihal yaratmaqdan ibarət deyildir". Bu məlum həqiqəti dərk edən Sona İsmayılova tarixi romanında təsvir etdiyi qəhrəmanlarını həm tarixi şəxsiyyət, həm də insan kimi dolğun təsvir edir, əsas məqsədə çatmağa bilir: tarixi həqiqətlərə sədaqət, lakin eyni zamanda, bu həqiqətləri bədii təxəyyül süzgəcindən keçirmək, daha çox tarixlə müasirlik arasında körpü yaratmaq, keçmişlə bugünü bir-birindən ayırmaq.

"Sözün xaqanı" tarixi romanını bədii-tarixi səciyyəsi, dil zənginliyi və səmimi təhkiyəsi ilə Sona İsmayılovanın yaradıcılıq uğuru kimi dəyərləndirmək olar. Yaş məhdudiyyəti nəzərə alınmayaraq roman geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub. İnanırıq ki, bu əsər Azərbaycan polifonik romanları sırasında nümunə olacaq, öz dəyər və əhəmiyyətini uzun müddət saxlayacaq, hətta gündən-günə artıracaq.

Nadir Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, professor

*“Zəmanə dərzisi hər kəsə ölüm
köynəyindən don geydirir.
İstər şah olsun, istərsə loğman”*

“AZADLIQDAN GÖZƏL NEMƏT YOXDUR...”

Xaqani Şirvani

Araba yolu yamyaşıl libasa bürünmüş dağın ətəyi boyunca uzanıb gedirdi. Elə bil sehrli əl çöl-bayırda, çəmənəzarda al-əlvan xalı-xalça toxumuşdu. Şirvan ellərində yazın oğlan çağı idi. Hər yanda ağaclar boy-boya vermişdi, gül gülə söykənmişdi, çiçək çiçəyə...

Bağ-bağçalarda ətir saçan salxım-salxım yasəmən çiçəyinin qoxusu yol-yolağa yayılmışdı. Əyri-üyrü yolboyu taxıl zəmilərinin içindən baş qaldıran al qırmızı lalələr günəşə boylanırdı. Zümrüd rəngli meşələrdə cır alça ağacları ağ, çəhrayı çiçək açmışdı, yolun kənarında gözə dəyən bütün meyvə ağacları elə bil başlarına gülgəzi kəlağayı örtmüşdü.

O yaz günü səhərin açılmasından bir xeyli vaxt ötmüşdü. Amma bülbüllər hələ də təbiətin yaxasında min bir yerdən pardaxlanan nazəndə güllərə, çiçəklərə nəğmə oxuyurdular. Haçaquyruq qaranquşların uçuşduğu səmanın qoynunda görünən topa-topa ağ buludlar da pambıq tarlasına oxşayırdı.

Uzaqdan yal-yamacda qoyun sürüsü otaran çobanın şövlə çaldığı tütəyin səsi eşidilirdi. Yamacdan xeyli aşağı iki kəl qoşulmuş arabanın ağır-ağır hərəkət etdiyi yolda görünən iki atlı bağlı-bağatlı Məlhəm kəndinə səmt almışdı.

Atlılardan biri Şirvanşah sarayının Məliküş şüərası¹ Əbül Üla Gəncəvi², o biri öz zəmanəsində fəzil kimsələrin hamisi və əhli-hal adamların mürəbbisi kimi tanınan İzəddin Əmir Şirvani³ idi. Onlar kənd yolunda eşşəyinin belinə dolu xurcunlar yükləmiş orta yaşlı bir çərçi⁴ ilə rastlaşdılar. Bu məqamda Şamaxıdan – Şirvanşah sarayından gələn yolçular atların başını çəkib, ədəb-ərkanla ona salam verdilər, salam alandan sonra Əbül Üla soruşdu:

– Biz şöhrəti Şamaxıdan çox-çox uzaqlara yayılmış Məlhəm adlı bu qəryəyə Həqayıqi təxəllüsü ilə şeirlər yazan gənc şairi görməyə gəlmişik. Yəqin ki, sən onu tanıyırsan?!

Kişi bir an duruxub fikrə getdi, həsədlə əvvəlcə atlıların fəxri qiyafəsinə baxdı, sonra qabarlı əli ilə yaxınlıqdakı oyma naxışları göz oxşayan taxta darvazanı nişan verdi.

– Yoxsa, siz Əfzələddin İbrahim ibn Əllyün-Nəccar həkimi axtarırsız? Atasını ailəsini tərk edib burdan gedəndən sonra onun günü-güzəranı burda – əmisinin xanəgahında keçir...

Atlılar kişiye “sağ ol” deyib, onun göstərdiyi darvazaya tərəf yan aldılar, qarşısında dayanar-dayanmaz darvaza laybalay açıldı.

¹ Məliküş-şüəra –şairlərin başçısı

² Əbül-Üla Gəncəvi (1096-1159) Mənşəcə Azərbaycan türklərindən olan şair, farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatının banisi

³ İzəddin Şirvani-XII əsr Azərbaycan şairi Əbülula Gəncəvi və Xaqanınin müasirlərindəndir.

⁴ Gəzərək xırda alver edən adam, gəzəri alverçi; xırdavatçı

– Kimsiniz? – deyə darvazanı açan ucaboylu gəncin gur səsi atları hürkütdü.

– Allah qonağıyıq, – deyə Əbül-Üla dilləndi. Sonra atdan enib gənci başdan-ayağa zəndlə süzdü və açıq darvazadan içəri boylandı. Dağ döşündən əsən həzin mehin təmasından geniş bağda becərilən şəfali və şirəli bitkilər, gül kolları, otlar yırtılanırdı. Əbül-Ülanın sual dolu nəzərləri yenə gəncə dikildi. O, adını eşidib, üzünü görmədiyi Həqayıqini özünün Gəncədən Şirvana gəldiyi yaşda təsəvvür edirdi. Əbül-Ülanın on beş-on altı yaşları vardı. Amma qarşısında dayanan gənc isə iyirmi dörd-iyirmi beş yaşlarında olardı.

– De görüm, adı Şirvan mahalında dildə-ağızda gəzən şair Həqayıqi sənsən?

Gənc “Həqayıqi” adını eşitcək xəfifcə gülümsünüb astadan dilləndi:

– Mən Şirvan ellərində xanəgahı Dədəgünəş ləqəbi ilə məşhur olan təbib, müəllim Mirzə Kafiəddin Ömər ibn Osmanın oğlu Vəhidəddin Osmanam. Düzü, mən də şeir yazıram. Amma öz şeirlərini atamın arzusu ilə Həqayıqi təxəllüsü ilə yazan şair mənim əmim oğlu Əfzələddin İbrahimidir. O məndən yaşca bir xeyli kiçikdir. Fəqət, indi o, öz şeirlərini Həssanül-Əcəm⁵ təxəllüsü ilə yazır...

⁵ Həssanül-Əcəm (yəni Əcəm Həssanül-Əcəm (yəni Əcəm Həssanı)-Xaqaninin təxəllüsü

Bu vaxt iri gövdəli, qollu-budaqlı qara cökə ağacının altında kölgə tərpendi və ucadan bir səs eşidildi:

– Elə Əcəm Həssanı təxəllüsünü də ona mən vermişəm. Mən uşaq yaşlarımda Həssanı – Ərəb adlı şairin Məhəmməd peyğəmbərin yaxın dostu olduğunu rəhmətlik babamın söhbətlərindən eşitmişdim. Dedim bizim Əfzələddin İbrahim də olsun Həssani-Əcəm!..

Üz-gözündən nur tökülən, yaşı altıмышı ötmüş qocaman təbib qonaqlara tərəf addımlayaraq sözünə davam etdi:

– Allah qonaqları çox xoş gəlib, səfa gətirib. Buyurun içəri.

Qonaqlar cökə ağacının altında – meşə ağacından çox səliqə ilə düzəldilmiş dairəvi kötüyün ətrafında qoyulmuş kətilərdə əyləşdilər. Enli və dairəvi kötüyün üstünə çay dəstgahı, quru meyvələr, çərəzlər, içi mürəbbə dolu qablar düzülmüşdü...

– Yeniyetmə çağlarından Əfzələddinin təlim-təربiyəsi, təhsili ilə özüm məşğul oluram, – deyə Mirzə Kafiəddin sanki qonaqların gəlişinin əsas məqsədini bilirmiş kimi söhbətə başladı, – Qardaşım Əli Nəccar ona özünün sevdiyi dülgər sənətini öyrətmək istəyirdi. Əfzələddinin səkkiz yaşı olanda atası baş götürüb qürbətə üz tutdu. Öldüsündən-qaldısından bir xəbər yoxdur! O vaxtdan mən onun həm dayəsi, həm müəllimi oldum, ona hesab, hüsn-xətt öyrətdim, Qurani-şərifini oxuyub başa çatdırandan son-

ra mədrəsəmdə yaratdığım kitabxanaya gətirdim. Baxın, gördüyünüz bu Mədrəsədə – tibdən ona dərs demişəm... Burada dərs aldığı zaman fars dilində şeirlər yazan tacik şairi Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq”⁶ adlı kitabından təsirlənib “Həqayiqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Oğlum Vəhidəddin Osman isə Əfzələddinə gözəl musiqi təhsili verib.

Mirzə Kafiəddin Ömər ibn Osmanın **“Mədrəsəyə Tibb”** dediyi məktəbin bir qırağında kitabxana, digər tərəfində xəstəliklərin müalicəsində işlədilən cürbəcür məlhəmlər, həblər, dəmləmələr, şərbətlər, məcunlar hazırlanan dərmanxanalar, sağlamlıq evi və həkimlərin qaldığı hücrələr vardı.

Əbül-Üla Gəncəvi ətrafa göz gəzdirib dedi:

– Möhtərəm Ömər ibn Osman, barənizdə sizin yetirmələrinizdən biri mənə çox danışib. Siz Şirvanda mahir həkim olmanızla bərabər, həm də böyük sufi alimi, filosof, məşhur riyaziyyatçı və münəccim kimi ad-san qazanmı-sız. Hətta sayənizdə şəfa tapan insanların sizi "yerin və göyün günəşi" deyə şəninizə tərif etdiklərini bilirik. Eşitdiyimə görə, burda rəsədxana da açmaq niyyətiniz var...

Mirzə Kafiiəddin ehtiramla və nəvazişlə Əbül-Üla Gəncəvinin sözünü kəsdi:

– Allah möhlət versə, ömür vəfa qılsa, əlbəttə, arzu-muza çatırıq, inşallah... Bəs Hörmətli şairlər şahına, mə-

⁶ “Hədiqət əl-həqaiq” – Həqiqətlər bağçası

nim barəmdə danışan o əhli-halın adı nədir? – deyə soruşdu.

Əbül-Ülanı qəfil öskürək tutdu.

Mirzə Kafiəddin qonaqların atlarını üzüm talvarının dirəyinə bağlayıb gələn oğluna üzünü tutub dedi:

– Vəhidəddin, tez qulluqçulara de, qonaqlara cökə çiçəyindən yaxşı çay dəmləsinlər...

Vəhidəddin gedəndən sonra Mirzə Kafiəddin Şirvanşah sarayının “şairlər şahı” deyə xitab etdiyi Əbül-Ülaya dedi:

– Cökə ağacının qurudulmuş çiçəklərinin dəmləməsi öskürəyinizi kəsəcək...

Əbül-Üla dərindən köks ötürdü. Düşüncələri onu sanki uzaq günlərə – Fələkinin Şirvanşah sarayına təşrif gətirdiyi ilk günlərə aparmışdı. İndi onun taleyindən çox nıgaran idi, tez-tez xəstələnirdi, şeir məclislərində az-az görünürdü:

– Əhli-hal dediyiniz yetirmənizin əsl adı Əbu Nizam Məhəmməddir, – dedi, – sayənizdə gənc yaşlarında nücum elminin sirlərinə yiyələnib. Mən də ona sarayda şeir-sənət dərsi keçdim. Görünür, gecə-gündüz fələklə əl-ləşdiyindəndir ki, özünə Fələki təxəllüsü götürdü, şeirlərini bu təxəllüslə yazır. İndi Şirvanşahın mötəbər saray şairlərindən biridir. “Ehkamül-nücum”⁷ adında böyük bir

⁷ «Astrologiyaya dair mühakimələr»

əsər yazır. Bu üzdən bura səfər edəcəyimdən agah olmasını və öz hücrəsindən ayrılmasını istəmədim...

Mirzə Kafiəddin əlində tutduğu piyaləni yerə qoyub təəssüf hissi ilə başını buladı.

– Burada elm və tibb ocağının genişlənməsi və intişarına əmək sərf etmiş alimləri, tələbələri yada salmaq məqsədilə xatirələrə baş vurmaq mənim üçün həmişə xoşdur. Amma bizim Əfzələddin Fələkinin gəlişinə məndən də çox sevinəcəkdə, çün o, Fələkini qəlbən sevir, onu özünə, hətta ustad hesab edir... Baxın, özü də gəlir, atalar düz deyibmiş: “Sözünün üstünə çıxan adam halalzadədir”.

Əfzələddin yaxınlaşıb ədəb-ərkanla qonaqlarla salamlaşdı. Əmisinin işarəsi ilə kətillərdən birini çəkib İzəddinə yaxın əyləşdi.

Əbül-Üla:

– Əfzələddin Həssanül-Əcəmlə görüşümüz mənə də, İzəddin Şirvaniyə də çox xoş oldu, – dedi.

Əfzələddin yanaşı oturduğu İzəddin Şirvanidən beş- altı yaş kiçik idi. Amma baxanda həmyaş kimi görünürdülər.

– İzəddin gənc də olsa, bizim saray şairləri arasında sayılıb-seçilən fəzilət sahiblərindəndir, – deyə Əbül-Üla sözünə davam etdi, – o da Əfzələddin kimi Fələkinin şeirlərinə vurğundur. Bir halda ki Əfzələddin də gəldi, deyəirəm bəlkə söhbətimizin məcrasını dəyişək? Qoy əvvəl

İzəddin bizim Fələki Şirvaninin incə ruhla qələmə aldığı aşiqanə şeirlərindən birini desin.

İzəddin çökə çayından bir udum aldı. Bu zaman Vəhidəddin Osman da Ərgənün⁸ adlı simli çalğı alətini götürdü. İzəddin musiqinin sədaları altında Fələki Şirvaninin bu şeirini dedi:

Könlümü hansı gecə ayrılığın qan etməz?
Hansı çarən bu sınıq qəlbimi nalan etməz?
Bir gün olmaz ki, sənin möhnəti-eşqin, gözəlim,
Qəlbim atəşkədə, göz yaşımı ümman etməz.

Əbül-Üla gülümsünərək ucadan dedi:

– Bərəkallah ustadına!.. İndi isə öz yazdıqlarından birini söylə görək:

İzəddin dedi:

Kuyində fələk dün gecə görcək məni sordu:
"Kim səni saldı bu hala? Dur, bir məənə göstər"
"Yarın o xumar gözləri"- dindim. Dedi: "Heyhat!
Pis sərxoş olublar, səni, qaç, öldürəcəklər!"
Bu dəfə Mirzə Kafiəddin Əbül-Üladan əvvəl dilləndi:
– Əhsən, mərhəbə!

Sonra Məliküşş şüara "çox əcəb", – deyib Əfzələddin İbrahimə baxdı.

⁸ Hazırda kanon kimi istifadə olunan qədim simli çalğı aləti

– Bəs indi görək Əfzələddin Həssanül-Əcəm nə deyəcək?

Əfzələddin İbrahim əvvəl əmisinin üzünə baxdı. Sonra ona musiqi aləminin incəliklərini öyrədən əmisi oğluna, həm də kürəkəni Vəhidəddinə. O da artıq ustalıqla, həm də uşaq çağlarından istedadına bələd olduğu Əfzələddinə əminliklə Ərgənunu dilə gətirdi.

Əfzələddin dedi:

Əmim simürq kimi sərf edib əmək,
Qanadı altına alaraq, Zaltək -
Qaldırdı biliyin Qafına həməni,
Bəsləndim onun öz yuvasında mən.
O oldu həmişə mənə mehriban,
Yaralı könlümə o qoydu dərman.
Gördü söz mülkünə mən bir hakiməm,
Adımı o qoydu: Həssani-Əcəm.

Əbül-Üla məmnunluqla başını tərpətdi. Bir çox elmlərə vaqif olan saray şairlərinin başçısının təcrübəli gözləri Əfzələddini gördüyü andan sevib-seçmişdi. İndi sanki bir daha qızıla sərraf gözü ilə baxırmış kimi ani götür-qoy etdi. Sonra gəlişinin məqsədini kəsədən dedi:

– Mən bura səni Böyük Mənuçöhrün sarayına dəvət etmək məramı ilə gəlmişəm...

Əfzələddinin gələcək ustadına heyranlıqla baxışları həm də onun üz-gözüne xəlifcə qonan sevinc hissindən soraq verirdi. Qəlbində şadyanalıq elədi. Bir an Fələki Şirvani ilə görüşəcəyi anı xəyalına gətirdi. Onunla bir yerdə olmağın xoşbəxt çağlarını yaşadı. Amma birdən o, nə düşündüsə, ciddi görkəm aldı, ayağa qalxıb başını aşağı dikib susdu. Düşünürdü ki, bu məqama gəlib çatdığına görə əmisinə ömrü boyu qulluq eləsə, heç vaxt onun borcundan çıxma bilməz. Sonra dedi:

– Əgər əmim rəva bilməsə, mənə heç şeytan da yolumdan azdırma bilməz. O, mədəniyyət və elm adamıdır. Su günəşin təsiri altında yüksəkliyə qalxan kimi, mən də onun sayəsində uçmuşam. O, riyaziyyatın, fəlsəfənin dərin bilicisidir, demək olar ki, o, öz dövrünün Ərəstunudur...

Əbül-Ülanın bu dəfə sərraf gözləri Mirzə Kafiəddin Osmana dikildi. O da ağır-ağır ayağa qalxıb qardaşı oğluna yaxınlaşdı, əlini onun çiyinə qoyub dedi:

– Mənim ən böyük arzum səni bu cahanda söz mülkünün ən qüdrətli xaqanı kimi görməkdir... Dünyanın işini bilmək olmaz, oğlum, bəlkə bir də görüşmədik, sənə vəsiyyətim budur ki, adın gələndə, desinlər ki, şərqin də, qərbin də Əfzəli sənənsən...

... O gün Əfzələddin əmisinin xeyir-duasını alandan sonra bacısı ilə və bacısı uşaqlarıyla, eləcə də mədrəsədəki dostları ilə vidalaşdı Şamaxıya – Şirvanşah sarayına yola düşdü.

... Sarayın geniş bağçasında cərgə ilə əkilmiş güllərin şahı qızılgüllərin məstedici ətri, könül oxşayan gözəlliyi, ruha rahatlıq bəxş edən zərifliyi adamı valeh edirdi. Qırmızı qızılgül qönçəsinin ləçəkləri hökmdarların qızıl tacına bənzəyirdi. Şirvanşahın sarayını mühafizəçilərinin qurşandığı iti qılınclar da sanki qızılla süslənmişdi, Şirvan ipəyi kimi parıldayırdı.

Şamaxının əzəmətli görkəmi, gözəlliyi və getdikcə abadlaşması Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı III Mənuçöhrün güclü və qurucu hökmdar olduğuna dəlalət edirdi. Şəhəri əhatə edən Meysəri dağları onun təbii müdafiə istehkamı olsa da, hökmdar Şirvan dövlətinin güclənməsi və təhlükəsizliyi məqsədilə əyanlarına Bakı, Qəbələ, Şabran və başqa şəhərlərdə böyük istehkam işləri aparmağı, Gülüstan kimi qalaları möhkəmləndirməyi tapşırırmışdı. Sarayın əyan-əşrəfi təzim edərkən Mənuçöhr Xaqani Bozorg – Böyük Xaqan, Xaqani-Kəbir⁹ və yaxud Xaqani Əkbər – yəni Ən Böyük Xaqan deyə xitab edirdilər.

Böyük Mənuçöhr Səlcuq sultanlığının zəifləməsindən istifadə edib, illik xəracı ödəməkdən imtina edəndən sonra Şirvanda abadlıq işlərinə, dövlətin mədəni həyatının dirçəlməsinə qayğı göstərirdi. Pirsaat çayının kənarı ilə uzanan karvan yolları Şamaxının, eləcə də Şirvanşahlar

⁹ Ərəbcə – böyük

dövlətinə dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi, mədəni əlaqələr saxlamasına geniş imkanlar yaradırdı...

On səkkiz yaşını yenicə doldurmuş Əfzələddin Həsəni-Əcəmlə Şirvanşah sarayının şairlər məclisində rastlaşanda Fələki Şirvani qucaq açıb onu bağrına basdı. O gün şəir məclisindən sonra saray bağçasında bir guşəyə çəkilib söhbət etdilər. Onlardan bir xeyli aralıda Şirvanşahın müsəlmanlığı qəbul etmiş həyat yoldaşı Tamar saray xanımları arasında türk kənizləri ilə hovuzun ətrafında gəzib-dolaşırdı. O, gürcü hökmdarı IV David Qurucunun qızı idi. Gürcüstan şahzadəsi və Şirvan məleykəsi titullarını daşıyırdı.

Söz saray həyatından və Böyük Mənuçöhrdən düşəndə Fələki dedi:

– O, hakimiyyətə gələndən iki-üç il sonra əvvəllər sarayda hökm sürən hərc-mərclikləri aradan qaldırdı, Şirvanı gülüzlü türk və türkmən qızları ilə bəzədi... Ölkənin hər tərəfində apardığı quruculuq və abadlıq işlərinə görə III Mənuçöhrü "Böyük xaqan" adlandırırlar...

Əfzələddin əlini onun sağ çiyninə qoyub dedi:

– Hə, yəqin ki, elə buna görə öz qəsidəndə sən onu böyüklükdə ikinci Cəmşid, əzəmətdə padşahlar padşahı deyə mədh edibsən. Şəxavətdə Bəhmənə, cahangirlikdə Rüstəmə bənzədibsən! "Günəş üzlü Mənuçöhr səmanın günəşidir, O, qaranlıq aləmin üzündən zülm tüstüsünü sildi", – deyərək dürlü sözlərlə öyübsən!..

Onun ərlə dediyi sözlərindən Fələki incimədi. Özü-nü şagirdi qarşısında təcrübəli ustad kimi təmkinli apardı və dedi:

– Saray şairi olub hökmdarı və ya onun əsabələrini mədh etmək keçmişdən qalma bir ənənədir. Unutma ki, bizim şairlik sənətimiz hər zaman hökmdarların, ya da onun saray mənsublarının qayğısına möhtacdır. Şaha, onun ətrafında olan vəzifə sahiblərinə, onların yaxınlarına tərif dolu mədhiyələr həsr etmək fəlakət deyil, çünki hakim zümrələrə mədhnamələr və ya dünyadan köçənlərinə mərsiyələr yazmaqla biz öz dövrümüzün salnaməsini yaratmış oluruq... Bizdən sonra dünyaya gələn təzkirəçilər şahların yaşadığı zamanı yazdıqlarımızdan öyrənirlər. Güman edirəm ki, sən də Şirvanşaha mədhiyə yazmaqda öz hünərini göstərəcəksən!

Əfzələddin onun saraya gəlişinə sevinib xeyir-dua verən əmisinin sözünü xatırladı: “Mənim ən böyük arzum səni bu cahan mülkündə söz xəzinəsinin ən qüdrətli xaqanı görməkdir...” Amma öz şıltaq uşaq kimi inadından dönməyib dedi:

– Hər halda mən belə düşünürəm ki, insafli cəza yersiz təltiflərdən yaxşıdır. Bir də qılınc adamı ilə qələm adamının münasibətində səmimiyyət körpüsünün dirəkləri hər an yıxıla bilər... Eynən əqrəblə tısbağanın əhvalatı kimi...

Fələki sarayın bağında gəzə-gəzə deyib-gülən xanımlar tərəfə boylandı. Sonra Əfzələddinə baxıb dedi:

– Atalar da belə demiş, “El keçən körpüdən qorxma, sən də keç” Heç bilirsənmi ki, ətraf diyarlardan olan şairlər bura – Xaqani əzəmin sarayına niyə axışıb gəlirlər? Amma hər kəsə bizim kimi sarayın şairlər məclisində olmaq, o Böyük Xaqanın hüsurunda şeir demək nəşib olmur...

Birdən Fələki susdu. Bir az əvvəl şairlərin hökmdarı – Məliküş şüəra Əbül-Üla Gəncəvinin Əfzələddin haqqında məclisdə dediyi sözləri xatırlayıb soruşdu:

– Yoxsa, sən buna görə saraya gəlməkdə tərəddüd etmisən?

– Məliküş şüəra Əbül-Üla Gəncəvi mənə bura dəvət edəndə bir anlıq düşündüm ki, əgər sən – Fələki Şirvani Məlhəmə əminin iqamətgahına – bizi, həm də Tibb Mədrəsəsində tanıdığın dostlarını görməyə gələ bilməyibsənsə, demək, saray həyatında azad deyilsən...

Fələkinin baxışları səmanın ənginliklərinə dikildi. Elə bil səsi uzaqlardan gəldi:

– Düzünü desəm, mənim başım ulduzlarla bağlı bir təzə kitab yazmağa bərk qarışıb. Ona görə paytaxtdan kənara çıxma bilmirəm. Qaldı, azadlığa, sən onun burda nə və necə olduğunu zamanında özün də biləcəksən...

Bu vaxt onların yaxınlığından şux qamətli, qızılgül ləçəyi kimi zərif yanaqlı iki-üç qız ötüb keçdi.

Əfzələddin zarafatla:

– Fələki, bunlar sənin aşiqanə şeirlərində vəsf etdiyin “günəş camallı”, “ləbləri həyat çeşməsi olan”, “zülfləri ənbər qoxuyan”, “ay buxaqlı”, “dişləri inci”, “nərgiz gözlü” gözəllər deyilmi?...

Fələki onun sözünə gülümsündü və qızların arasında öz qiymətli libası və başının çıqqası ilə seçilən ən gözəlinə Əfzələddinin zənnlə baxdığını görcək dedi:

– O Böyük Mənuçöhrün qızı Alçıçək Sultandı.

– Alçıçək? – deyə Əfzələddin heyratla Fələkiyə baxdı, – adı kimi özü də gözəldir. Bu qızların ləblərindən ucan gülüşlər adama könüllər bağçasında rahatlıq bəxş edir.

Fələki dərindən köks ötürdü. Üzünə elə bil ani qara bulud çökdü.

– Hə, bax də, Alçıçək əsl türk adıdır. Amma çox əfsuslar olsun ki, biz Şirvanın mərkəzində hələ də öz ana dilimizdə yazıb-yarada bilmirik...

Əfzələddin yaşca özündən böyük dostuna baxdı.

– Bu zamanədə müsəlman aləmində çox hökmdarlar özlərini ərəb xəlifələrinə tay tuturlar. Kimi özünü ərəbcə, kimi farsca gözəl sözlərlə tərif elətdirir. Mən də elə sənin kimi düşünürəm... Yaxşı ki, öz aramızda ana dilimizdə danışa bilirik, yoxsa o da yaddan çıxardı.

O, ani fikrə gedib qəlbindən keçən fikirləri şeirlə dilə gətirdi:

Bir Əcəm türküyəm, dəricə deyən,
yalvac tanıyanam, Tanrı istəyən...

– Əcəm türkü, – deyə Fələki Şirvani onun əlini sıxdı,
– dostum, sən bu kiçik beytdə Allah sözü yerinə onun
türk anlamında qarşılığı olan Tanrı, peyğəmbər sözünün
də qarşılığı olan “yalvac” sözünü işlədirsən! Sən bu beytin
davamını yaz, mənəcə, istəsən gözəl məzmunlu bir fəxriy-
yə üzə çıxararsan!

Öz ətrafına qabiliyyətli cavanlar toplayan Əbül-Ülə
Fələki Şirvani kimi Əfzələddinin də gələcəyinə böyük
ümid bəsləyirdi. Məliküş şüara vaxtilə Gəncədə Şəddadi-
lərin sarayında böyük hörmət sahibi olmuş Qətran Təbri-
zinin ənənələrinin davamçısı sayılırdı. O, Gəncədə dün-
yaya göz açmışdı. Azərbaycan türkü olsa da, Şamaxıya
köçəndən sonra buranın dövlət sarayında farsdilli poezi-
ya məktəbi yaratmışdır.

Türk adətincə özünü Xaqan adlandıran Böyük Mənu-
çöhrün sarayında zəngin kitabxana var idi. Əfzələddin ki-
mi başqa gənc şairlər burada ərəb, fars və türk dillərində
qiymətli ədəbi və elmi əsərləri oxuyub, öyrənirdilər. Bu-
nunla yanaşı, xəttatlıq sənətinin incəliklərinə yiyələnmiş
gənc şairlərə nadir kitabların üzünü köçürmək həvalə
olunmuşdu. Gənc xəttatlar böyük zəhmət bahasına gecə-
lər çıraq işığında, gündüzlər günəş nuruna qərq olmuş

hücrələrində qalaq-qalaq köhnə kitablara yeni nəfəs verirdilər. Əbül-Üla bir ustad kimi saraya gələn gündən Əfzələddinin yaxşı təhsil almasına qayğı göstərirdi, tezliklə onu sarayda yaxşı qulluğa düzəltməyi düşünürdü...

Hökmdar himayə etdiyi gözəl, bəlağətli söz deməyi bacaran şairlərə səxavətlə qiymətli hədiyyələr verirdi. Əhval-ruhiyyəsi xoş olanda zaman bəzən saray xəzinəsindən şairlərə verdiyi “Qələmiyyə”¹⁰ o qədər yüksək olurdu ki, əsil-nəcabətli saray məmurlarının özləri də buna təəccüb edirdi. Hətta şairlərə həsəd aparan, onları hökmdarın gözündən salmaq istəyən saray xadimləri arasında bədxahların sayı günü-gündən artıb çoxalırdı.

Şirvanşahın himayə etdiyi şairlər saray mühitində təkcə əsərlərini yazıb-yaratmırdılar, onların bir qismi əgər köhnə kitabların üzünü köçürürdüsə, digər qismi dövrün ən yaxşı kitablarının tərcüməsi ilə də məşğul olurdu...

Çox çəkmədi ki, Əbül-Üla öz şagirdləri arasında ən çox qayğı göstərdiyi Əfzələddin də sarayın mədh və tərifi ustalarının ilk sırasında yer aldı. Bir dəfə Böyük Mənuçöhrün də iştirak elədiyi şeir məclislərində Məliküşş şüara onu hökmdara təqdim edəndə dedi:

– Xaqani əzəm, öz gözəl şeirləri ilə tanınan və gənc yaşlarından sorağı Şirvanşah sarayına gəlib çatan Əbu Bədil Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar Həqaiqi Həssanul-Əcəm hüzurunuzdadır.

¹⁰ Qələm haqqı, qonorar

Mənuçöhrün şərab pialəsini əlinə götürüb başının işarəsi ilə Əfzələddinə şəir söyləməyə izn verdi.

Əfzələddin Şirvanşah Mənuçöhr ibn Firidunun tərifi-nə belə başladı:

– Sənin əlin, Mənuçöhr, yalnız səxavətlə bəxşişlər vermək üçün açılır, təkcə al-qırmızı şərab badəsi götür-məkdən ötrü yumulur. Yer üzündəki mövcudatdan heç nə sənin tərəfindən ədalətsizlik gördüyünü söyləyə bilməz, bircə qələm qamışından başqa. Axı o sənin qarşında gü-nahkar deyildi, ancaq sən onun başını kəsdin...

Məclis əhli heyrətlə ona baxırdı, o mədhiyyəsini oxu-mağa davam edib dedi:

Öp ayağından şahın, taci-əman al ələ,
Can şirəsi istəsən, Mənuçöhrü mədh elə.
Əməldə bir mələkdir, döyüşdə aslandır o,
Turanı fəth eyləyən Rüstəmi-dastandır o.

Bu zaman məclisdən "afərin, məşallah, əhsən" səsləri ucaldı.

Mənuçöhrün baş vəziri Seyid Camaləddin Əbül Nəsr dedi:

– Bu gəncin ağzından ləl-cəvahirat tökülür... təbi-rə-van sahibidi.

Əfzələddin ürəklənib bir-iki addım irəli atdı, hökm-darın taxtının yanındakı bayrağa baxıb dedi:

Şir nişanlı bayrağı dövlətinin rəmzidir,
Bütün əcəm mülkünü qılıncıyla fəth edir.

Vardır onun camının mayəsi və payəsi,
Bəhri-mühit payəsi, abi-behişt mayəsi.

Hər yanda rahatlığa, bil ki, səbəbkar odur,
Rahatlıq olan yerdə el də bilikli olur.

Cəm kimi, Davud kimi vardı şahın xisləti,
Vardı aman neməti, vardı kamal hikməti.

Dünyaya hakim olan bəxti olub imdadı,
Şer səmasında da ulduza dönmüş adı.

... Şah tay tutmaz şerimi özgənin sənətinə,
Arif qanar zəfəran nədir, öküzləti nə!

Bu dəfə Mənuçöhrün sol çiynində ayaq üstə müntəzir dayanmış vəziri Əminəddin Məhəmməd də gülümsünərək dilə gəlib:

– Bərəkallah, – dedi, – Bu gəncin coşqun təbi şeiyyətinin əngin səmasında pərvaz edir...

Əbül-Üla vəzirin nəinki saraydakı filosoflara, həkimlərə, münəccim və şairlərə hamilik etdiyini, həm də ölkə-

nin məşhur alimlərinə, memarlarına, istedadlı nəqqaşlarına yardım etdiyini yaxşı bilirdi. Odur ki, əlini sinəsində çarpazlayaraq həm hökmdara, həm də onun vəzirinə təzim edib dedi:

– Qüdrətli Xaqani əzəmin adına layiq tərifdir...

Şirvanşah Mənuçöhr Əbül-Üla ilə gənc Əfzələddin arasında yaranmış xoş əhval-ruhiyyəli münasibətdən artıq agah idi. Və bunun müəllim və şagird arasında adi münasibətdən də irəli getdiyini bilirdi. Bütün hökmdarlar kimi onun sarayında ağızdan-ağıza söz gəzdirən adamlar vardı. Eşitmişdi ki, Məliküşş şüara öz qızı Aybikəni saraya gətirdiyi gənc bir şairə ərə vermək istəyir. Odur ki, indi hüsurunda dayanmış həmin gənc şairdən səxavətini əsirgəmədi.

– Elə isə qoy bu gündən onun təxəllüsü Xaqani olsun?¹¹ – dedi.

Əbül-Üla da, Əfzələddin də hökmdara təzim etdilər. Əfzələddin bir an fikrə getdi, qulaqlarında əmisinin sözləri əks-səda verdi: “Ən böyük arzum səni bu cahanda söz mülkünün xaqanı görməkdir”

Əbül-Üla sevincək dedi:

– Xeyrə vəsilə olsun! Əminəm ki, bu gündən Xaqani təxəllüsü həm Şirvanşaha, həm də gənc şairə fəxr gətirəcək!

¹¹ Bəzi mənbələrdə Xaqani Şirvaninin Şirvanşah Mənuçöhrün fərmanı ilə Xaqani təxəllüsü gətirdüyü yazılır. Xaqani – yəni xaqana məxsus.

Hökmdarsa öz taxtında əyləşib sağ əlini yuxarı qaldırdı və əyanlarını heyrətləndirəcək daha bir fərman verdi:

– Bu gündən etibarən Şirvan dövlətinin ən mühüm vəzifələrindən birini – mənim xüsusi dəbirim¹² vəzifəsini Xaqaniyə həvalə edirəm...

Əbül Ülanın tövsiyəsi ilə saraya gələn və burada yeni ulduz kimi parıldayan Xaqani özünü müəlliminə mə-nən borclu bilən mərifətli tələbə kimi aparırdı. Artıq şeir məclislərində mükafatlar, hədiyyələrdən başqa hər il saray xəzinəsindən ona otuz min dirhəm məvacib verilirdi. Çox çəkmədi ki, o Şirvanşahın sarayının yaxınlığında özünə yaraşığı malikanə aldı.

Əbül Üla Gəncəvi Şirvanşahın sarayında Xaqaninin az bir müddət ərzində əldə etdiyi böyük uğurlarını görüb sevinirdi.

– Sən incə bir eyhamla böyük dastana sığa bilən fikri ifadə etməkdə mahirsən!..

Xaqani məğrurcasına gülümsünüb özünü öydü:

Nitqi-gənci sahibi, söz mülkünün xaqaniyəm,

Vardır hər bir kəlmədə yüz gənci-xaqanım mənim...

– İçində daşdığım məğrurluq harayını boğ, bu hay-qırtilar başına bəlalar açmasın!

Ustadı şeir-sənət barədə söhbət etmək məramı ilə şagirdinə tez-tez baş çəkirdi. Bu gəliş-gediş onların ara-

¹² Dəbir-katib, kargüzar, xəttat

sında qohumluq münasibətlərinin yaranmasına rəvac verdi. Şirvanşah sarayının şairlərinin başçısı əvvəllər şagirdi Fələki Şirvaniyə ərə vermək istədiyi qızı Aybikəni Xaqaniyə nişanladı. Ustadının öz qərarını dəyişməsi Fələkini çox məyus etmişdi, sarayda özünə yer tapmırdı. Bir müddət inzivaya çəkildi, öz hücrəsindən bayıra çıxmadı. Getdikcə sifəti solğunluqdan zəfəran rəngi almışdı. Xaqani ilə görüşəndə öz məyusluğunu, çəkdiyi iztirabın acısını gizlətməyə çalışırdı; ona öz əhvalından şikayət etməyin, qismətindən gileylənməyin gərəksiz olduğunu düşünürdü. “Bəlkə də Xaqani azadlıq barədə dediyi fikirlərdə haqlıdır. Bəs mənim rahatlığımı əlimdən alan nədir? Niyə düşünənki düşüncələrimə bu gün müxalifəm? O mənə şagird ikən ustadlıq məqamına yüksəldi...”

Bir gün pərişan olmuş Fələkiyə təsəlli vermək üçün Əbül Üla onun hücrəsinə təşrif gətirdi. Ustadı ona iyirmi min dirhəm pul verib dedi:

– Oğlum, sən bu pula hər biri mənim qızımdan daha gözəl qırx Türküstan kənizi ala bilərsən...

Fələki başını buladı, puldan nəzərlərini çəkib pıçıldadı:

– Bu ölkənin qul bazarında görəsən niyə mərd türklərin qulları ilə gözəl-göyçək kənizləri ən ucuz qiymətə satılır? Dövrü-zəmanəmi haqsızdır? Yoxsa qul xislətli rəiyyətin ucbatından uzunömürlü Şirvanşahlar səltənəti?

– Bu cür fikirlər sənin ağına şəksiz ki, son günlər çəkdiyin iztirabdan gəlir. Sözümə qulaq as, Fələki, çalış ki, qəm-qüssəyə könül bağlama... Sən kədərini qulu olma...

Fələki gözlərini yumub elə bil bir anlıq özünü hücrəsində yox, qaranlıq zindanda hiss elədi. Onun səsi elə bil dərin quyunun dibindən gəlirdi:

Dərdimə kimsə mədədkar deyil,
Nə edim, bəxt mənə yar deyil.
Öldürüb səbrü intizar məni,
Bəs nədir çarəm, intizar deyil?
Bu qədər möhnət ilə dərd budur:
Qəməmə kimsə mədədkar deyil.

Əbül Üla heyrətlə soruşdu:

– Bu qəsidəni sən nə zaman yazmısan? Yoxsa bəda-hətən dedin? Bu ki “Həbsiyyə”dir. Sən ki, heç vaxt zindanda olmamısan... Məhbusiyyət nədir? İşgəncə nədir bil-mirsən!..

Fələki ustadının üzünə baxdı.

– Mən bir məhbusam, ustad... Bu gün burda çürüyürəmsə, sabah gerçəkdən hardasa qaranlıq zindanların bir küncündə ölərək torpağa dönəcəyəm...

– Fələki, yoxsa sən münncəməliyin tutub, ulduzlara baxıb fal açmısanmı?

Fələki dərindən ah çəkdi.

– Hə, ustad! Ulduzlar deyir ki, mənə də, Xaqanini də, üstəlik, ustadımız Əbül Üla Gəncəvini də zindan həyatı gözləyir... Mənə elədiyiniz bu haqsızlığın cəzasını hər üçümüz çəkəcəyik...

Əbül Əlanın təəccübdən gözləri bərələ qaldı. Bu zaman Şamaxı Cümə məscidinin minarəsindən xoş azan səsi eşidildi. Əbül Üla hücrədən çıxarkən geri boylandı.

– Namaz vaxtıdır, – dedi, – Son vaxtlar sən heç məscidə də gəlmirsən. Yaxşı-yaxşı düşün, ruhi müvazinətini itirmək səni puç edə bilər. Dur ayağa, Allaha pənah apar... İndi Allahın mərhəmətinə sığınmaqdan başqa bir yol yoxdur...

Aybike ilə Xaqaninin izdivacı baş tutandan bir müddət sonra Xaqaninin mənəvi aləmində böyük dəyişiklik baş vermişdi. O, artıq ömrünün 22 yaşını doldurmuşdu.

Şairin mənəvi aləmində baş verən oyanma o zaman Şirvanda və Aranda geniş yayılmış dini-ictimai hərəkət kimi tanınan sufilik təriqətinə meyil eləməsindən yaranmışdı. Əvvəllər İbn Sinanın fəlsəfəsinə maraq göstərən Xaqani Şirvani bir sənətkar kimi öz əməllərində Tanrının razılığını və sevgisini qazanmağa çalışırdı. Məşhur sufi alimi, filosof imam Nəsirəddin Bakuvi görüşləri, söhbətləri onun inancını, əxlaqını və mənəviyyatını durmadan sufilik ru-

hunda kamilləşdirirdi. Az sonra o, əsasən sufiliyin əxilik¹³ adlanan sol cinahına rəğbət göstərməyə başladı. Şeir və qəsidələrini bu inamla yazıb-yaradırdı.

Bir tərəfdən o, Şirvanşah Mənuçöhrə, məleykələr məleykəsi Tamara, onların oğlu Axsitana, qızı mələikə İsmətdinə, səlcuq sultanı Alp Arslana mədhiyyələr ithaf edirdi. Digər tərəfdən, saray mənsublarını sərt tənqid edirdi. Sarayda şeir yarışmasında birincilik qazanan Xaqani sənət aləmində öz ustadı Əbül Əlanı da kölgədə qoymuşdu. Onun bu sıçrayışı saray xadimlərinin həsədinə səbəb olduğu kimi, Əbül Əlanı da narahat edirdi.

“Şamaxı torpağının qüdrəti Buxaranın əzəmətini geridə qoydu” deyər öygülər yağdıran Xaqaninin hər mədhiyyəsini əlahəzrət xaqan min qızıl dinarla mükafatlandırmağa adətəkdə olmuşdu.

O saray şairlərinin məclisində tez-tez özünü də tərifi etməkdən çəkinmirdi:

Sənətkarlıq nədir? Bilmək istəsən,
Gəl onun sirrini sən məndən öyrən.
Kamal mayasında bir zərrə idim,
Günəş məqamına indi yüksəldim,
İndi söz məqamı aləmdə mənəm,
Şairlərdən üçqat ucadır rütbəm...

¹³ Əxilik-qardaşlıq

Xaqaninin sənət dünyasında zirvəyə qalxmaq məharətinə, eləcə də şeirlərinin səslənmə gözəlliyinə, sözlərin oynadılması və eyhamlarının zənginliyinə saray şairləri arasında həsəd aparanların sayı günü-gündən çoxalırdı.

Haqqım var, fəxr edirəm, qoy bilsin əyyam,
Mən söz dünyasının padişahıyam...

Son günlər bu beyti dildə-ağızda gəzən Xaqani öz vaxtını daha çox ustad dərsləri keçdiyi, Mücir təxəllüsü ilə şeirlər yazan Əbülməkarım Mücirəddin Beyləqani ilə keçirirdi. Mücir, həm də ustadının əsərlərinin üzünü köçürürdü.

Söz mülkünün xaqanı Əfzələddin Xaqani isə getdikcə yaşadığı saray həyatından bezirdi, hökmdarın məmurlarına, hətta saray əsilzadələrinə qarşı barışmaz mövqe tuturdu. Onun sarayın yüksək rütbəli əyanları ilə yola getməməsinə ən çox qayınatası Əbül Üla acı təəssüf hissi keçirirdi, kürəkəninə görə özünün hörmət və mövqeyinin əldən gedəcəyindən qorxuya düşürdü.

Bir gün qayınatası onun davranışlarından gileylənib:

– Mən sənin şeiriyyətə mükəmməl təhsil almağın üçün qayğı göstərdim, – dedi, – Mən sənin dilini şairliyə açdım. Sənin həqiqi şair olduğunu görəndə xaqanın – Şirvanşah Mənuçöhrün sarayına gətirdim. Səni o xaqana özüm göstərdim, Xaqanın adını sənə mən verdim. Fəqət, indi sən çox inadkarlıq edib fələklə qılınc oynayırsan...

Qərinələr boyu saray həyatının əyləncələrinə adət etmiş adamlara tərbiyə verməyin kürkünü günə yandırmaq kimi bir şeydir!

Sual etsən məndən, ey Əfzələddin,
Özün doğrusunu eylərsən yəqin.
And olsun o əziz canına, səndən -
Xeyli narazıyam, düzünü bilsən...
Mən sənin ustadın, həm də qaynatan,
Sən mənim övladım, göz işığımsan.
Sən məni özünə seçərkən ustad,
Verdim qızımı da, olasan damad.
... Nədəndir od kimi üstümə coşmaq?
Nə sən odsan, susan, nə mən yel, torpaq!

Xaqani qəlbində "Təmkinli insanlara səbir çox yaraşır" desə də, o anda hirsini cilovlaya bilmədi. Birdən Şirvanşahlar dövlətinin saray darvazasına həkk olunmuş günbəzin içərisində üz-üzə dayanmış iki şir və onların arasında inək başı rənzinə baxdı... Bu an nədənsə iki güclünün pəncəsi altında əzilən gücsüz varlığın acizliyinə yazığı gəldi...

Əbül Üla da heç kəsdən söz götürməyən, hətta məqamı gələndə Şirvanşahın da sözünün üstünə söz deməyi bacaran kürəkəninin gözlərinin içindəki qəzəb qığılcımını görüb susmuşdu.

Xaqani həm özünün, həm də müəlliminin incik ruhuna təsəlli verirmiş kimi dilləndi:

– Ustadi-möhtərəm, mən öz şeirimizin tərbiyəvi gücünə inanıram. Belə düşünürəm ki, hər tərbiyəçi şairliyi bacarmaya bilər. Fəqət, hər şair tərbiyə verməyi bacarmalıdır!..

Əbül Əlanın da səbri aşır-daşdı:

– Yox! – dedi, – bəri, sən qəsidələrinin, mədhiyyələrinin müqabilində Şirvanşahdan aldığı cəizəyə, geydiyin bu fəxri libasa, yaşadığın saray həyatına naşükürlük etmə!¹⁴

Xaqani bu dəfə qayınatasına eyham vurub dedi:

– Axı mən bəzi şairlər kimi daha yaxşı bəxş almaq üçün qəsidələrimi Şirvanşahın eyş-işrət məclisində oxumuram. Onlar yaxşı bilirlər ki, içki və musiqinin təsirindən məst olan Şirvanşah eyş-işrət məclislərində daha səxavətli olur... Mən isə belə məqamlarda susmağa üstünlük verirəm.

Əbül Əlanın həyəcandan səsi titrədi, Xaqaniyə son dəfə öyüd-nəsihət vermiş kimi dedi:

– Mən Gəncədən Şirvana gələndə on altı yaşım vardı... Və o vaxtdan, gənc yaşlarımdan min bir əziyyətlə bu səltənətdə qazandığım etibarın sənə bu yersiz inadkarlığın üzündən itirmək istəmirəm. Ona görə də sənə sarayın mötəbər adamlarına qarşı müxalif fikirlərindən, tündməcaz vücud sahibi olmağından bilmərrə əl çəkməyi tövsiyə edirəm!..

¹⁴ Cəizə (ərəbcə)-bəxş

Aradan bir neçə gün ötüb keçdi. Xaqani öz inadından bir addım da geri çəkilmədi. Əbül Üla onu öyüd-nəsiətlə yola gətirə bilmədiyini görəndə, bir şagirdin öz ustasına naşükürlüyü barəsində ona kəskin bir həcv yazdı.

Xaqani də elə bil bir himə bənd imiş. Özünün həm şəxsi, həm də ictimai həyatının saray şairlərinin başçısı – qayınatası tərəfindən müdaxilə olunmasını həzm edə bilmədi. Ona görə də özündən otuz yaş böyük olan qayınatası və müəllimi Əbül-Ülaya “borclu qalmadı” və tezliklə ona həcvlə daha sərt cavab verməyə məcbur oldu.

Beləcə hökmdarın iltifatına sahib olmaq, onun etimadını qazanmaq üçün **şairlərinin** şahı Əbül Üla Gəncəvi ilə öz şagirdi Xaqani Şirvani arasında ixtilaf getdikcə dərinləşirdi. İş o yerə gəlib çatdı ki, hökmdarın hüsurunda öz müəllimi tərəfindən məzəmmət olunanda Xaqani də coşdu. Və Əbül Əladan birdəfəlik xilas olmaq məqsədi ilə onu ismailiyyə təriqətinin başçısı Həsən Səbbaha¹⁵ rəğbət bəsləməkdə təqsirləndirdi.

Bu çox təhlükəli ittiham sayılırdı...

Hər gün eşitdiyi tərif dolu sözlərə qulağı öyrəşən Şirvanşah Mənuçöhr bu ittihamı eşidəndə çox qəzəbləndi. Qəlbinə təlaş hissi hakim kəsildi. Çox yaxşı bilirdi ki, onun taxta çıxdığı vədələrdə Həsən Sabbah ismailiyyə təriqətinə insanların cəmləşdiyi əlçatmaz Əlamut Qalasında

¹⁵ Həsən Sabbah (1055-1124)-Ələmut qalasında yaratdığı Nizari İsmaililər dövlətinin ilk hökmdarı (hakimiyyət illəri: 1090-1124). Əsl adı Həsən ibn əs-Sabbahdır.

daldalanıb və otuz ildən çox idi ki, ordan gizli sui-qəsdçilərə başçılıq edirdi. Qalada sığınacaq tapan Həsən Sabbanın müridlərinin, fədailərinin vəzifələri yalnız sui-qəsd həyata keçirmək idi. Buna görə ismaililər həm də "fədai" – özlərini fəda edənlər adı ilə tanınırdı. Bu təriqəti hələ Həsən Sabaha qədər yaradan və idarə edən şeyxlər çalışırdılar ki, təriqət üzvləri onların bütün əməllərini, göstərişlərini qeyd-şərtsiz yerinə yetirsinlər. Əvvəllər gizli yollarla yalnız səlcuqilərə qarşı mübarizə aparan təriqət mənsublarına, fədailərə təbliğ edilirdi.

Şirvanşah Böyük Mənuçöhr həm Əbül Əlanı, həm də onun Xaqaninin saraya gəlişinə qədər himayə etdiyi Fələki Şirvanini özünə qarşı sui-qəsdə suçladı və hər ikisini həbs elətdirib **Şabran** qalasındakı zindana saldırdı...

... Fələkinin münnəcimliyinə zərrə qədər şəkk eləməyən əlli beş yaşlı Əbül Üla artıq saray himayəsindən məhrum qalmışdı, o gün vidalaşanda son dəfə şagirdlərinə baxıb öz bəxtindən şikayət edərək pıçıldadı:

– Mənim qəlbim su və alov kimi incə və güclü ikən, nə üçün mən hər yaramazın qarşısında torpaq və yel kimi alçalıram... . Bu bitməz ömrümdə müasirlərimdən bir nəfər tapmadım ki, onda həqiqət və vəfa olsun!

Mənim tək arif olanlar həsəddən olmaz iraq,
Mənim tək alim olanlar çəkir həmişə cəfa...

Atasının həbsə alındığı ilk gündən Aybikə Xaqanini qınayırdı; sancmağa, qəlbini incitməyə sanki məqam gözləyirdi. Bu əhvalatdan iki-üç gün sonra Məlhəmdən gələn qasid Xaqaniyə sevimli əmisinin – Kafiəddin Osmanın ölüm xəbərini gətirdi. O gün Aybikə qəzəbinə hakim ola bilmədi...

Xaqani öz şagirdi Mücirəddin Beyləqani ilə birlikdə atına süvar olub yola düşmək istəyən anda Aybikə ona yaxınlaşıb ağlaya-ağlaya dedi:

– Allah haqqı-nahaqqa verməz. Sən atama haqsızlıq etdin, Allah da səni ata əvəzi əminin ölümüylə cəzalandırdı.

Xaqani əlini saqqalına apardı. Gözlərini Aybikənin ona dikilmiş məsum baxışlarından yayındırmağa çalışdı. Şirvanşah sarayından həmişəlik ayrılıb Tiflisə yola düşərkən dostu İzəddin Şirvani ona Əbül Əlanın əvvəllər Aybikəni Fələkiyə ərə verəcəyi vədi barədə danışmışdı. O İzəddinə xəyanətə könül verməyən pak ürək sahibi kimi məhəbbət bəsləyirdi. Onunla hər görüşü səadət, dediyi hər sözü nəsihət bilirdi. Odur ki, üzünü Aybikəyə tutub günahkarcasına dedi:

– Uşaqlıqdan adətim bu olmuşdur ki, inciym, ancaq incitməyim... Mən əvvəl Fələkinin, sonra da öz ustadi-möhtərəmin qəlbini incitdim...

– Bəs mənim qəlbimi incitmədin, ruhumu zəhərləmədin? Sən atamın razılığı ilə baş tutan müqəddəs izdivacımıza xələl gətirdin... - sonra barmağından firuzə qaşlı

üzüyü çıxarıb Xaqaniyə uzatdı, – Al götür, bu da sənın mənə kəbin günü verdiyin mehriyyən¹⁶

Şəriət qanunlarına görə əgər qadın kəbin günündə kişinin verdiyi mehriyyəni geri qaytarırsa, bu ondan tələğ istəmək–boşanmaq tələb etmək demək idi.

Xaqani üzüyü ona qaytarıb dedi:

– Mənə də ağır itki üz vermişdir, Aybikə!. . Çox ağır itki!. . Əgər bu, sənə təsəlli olacaqsə, o zaman bu gündən etibarən mən sənə talaq verdim. Daha mənim zövcəm olmaqdan azadsan! Qoy bu malikanə də sənə qalsın! Çünki əgər ustadım Əbül Üla məni bu saraya dəvət etməsəydi, mən yuxuda da belə ev-əşiyə sahib olmazdım...

Aybikə başını buladı. Onun yaxşı adam olduğunu bildiyindən olanlara təəssüf edirdi.

– Axı niyə, niyə sən belə etdin?

– Elə şey var onun izahı yoxdur! Bu dünyada baş verənlər həm də təqdiri ilahidir... Əgər mən zindana düşsəydim, sən atana nifrət edəcəkdin...

Aybikəyə deyə bilmədi ki, bu fani dünyada adamın başını kəsdirəcək elə günahları var ki, onlar cinayət deyil... Deyə bilmədi ki, atan sarayda öz işini hökmdarı mədh etməklə bitmiş hesab edirdi, mənsə, düşünürdüm ki, yaxşı şairlər ən zalım şahları da tərbiyə edə bilər... Demək istədiklərini deyə bilmədi...

Bu dünyada dərdsiz bir ürək tapmaq namümkündür...

¹⁶ Mehriyyə-nikah hədiyyəsi qəbul edirlər.

... Osman Kafiəddini günəşin nura qərq etdiyi yamacda dəfn elədilər. Elə həmin andan Mirzə Kafiəddinə "Dədə Günəş" deyə müraciət edən kənd camaatı həmin yamaca da "Dədə Günəş" dedilər və onun məzarını ziyarətgaha çevirdilər.

Xaqani Şirvani əmisinin vəfatından çox kədərlənmişdi. Dədə Günəşin məzarı önündə əmisi oğlu Vəhidəddin Osmanla birlikdə diz çöküb göz yaşı içində ağır kədərini mərsiyə şəklində dilə gətirdi:

Aman! Getdi filosofu yer üzünün bu dünyadan,
Açan mənə göylərinin qapısını getdi, aman!
Onun ruhu yüksələrək qayıtdı öz məkanına,
"Dön geriyə!" söyləmişdi yəqin fələk ona bu an.
Ey Xaqani, əmin üçün matəm saxla, göz yaşı tök,
Çünki əmin yetişdirib etdi səni qabil insan...

Sonra ayağa qalxıb göz yaşlarını sildi, əmisinin məzarına üz tutub:

... Sənin adın əql tacında əbədi parlayacaqdır.

Sənin adın şah üzüyündə möhür kimi əbədi yaşayacaqdır, – dedi.

O gün yas mərasimində Xaqani Mücirəddin Beyləqaniyə bir əmisi haqqında danışarkən dedi:

– Mücir, o, mənə çox asan bir yolla başa saldı ki, "bir", "iki", "üç", "dörd", "beş" nə deməkdir. "Beş" – hissiyyat üzləridir, "dörd"- dünyadakı başlanğıclar – su, hava,

od və torpaqdır, "üç" – qeyri-üzvi təbiətdir, "iki" – cism və ruhdur, "bir" – Allahdır...

Mücirəddin Beyləqani özündən dörd-beş yaş böyük müəlliminə təsəlli verib dedi:

– Rəhmətlik haqqında hələ mən uşaq yaşlarımda belə bir rəvayət eşitmişdim. Deyilənlərə görə, Ömər Kafiəddin öz müalicə mərkəzini yaratmazdan qabaq öz şagirdlərinə tapşırır ki, bir neçə qoyun kəsib, cəmdəklərin Şamaxı ətrafında heyvan ağzı çatmayan bağ-bağatlı yerlərdən assınlar. Bir neçə gündən sonra Mirzə Kafiəddin atla həmin yerləri bir-bir gəzir və görür ki, hər yerdə cəmdəklər korlanıb. Bircə Məlhəm adlanan yerdə asılan ət elə qalıb ki, sanki indicə kəsilib. Və Mirzə Kafiəddin qərara gəlib ki, Məlhəmdə hava nəinki çox təmizdir, həm də müalicəvi əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də o, özünün tibb mərkəzinə məhz burda – Məlhəmdə qurmaq qərarına gəlib...

... Əmisinin ili çıxandan sonra Xaqani evlənmək qərarına gəldi. Çox çəkmədi ki, taleyi onu Kür çayının sahillərindəki kəndlərin birində yaşayan, Fatimə adında gözəl gənc bir qıza rast saldı. Fatimə ondan on iki yaş kiçik idi. Kəbin kəsirdikdən az sonra Xaqani Şirvandan bir müddət uzaqlaşmaq fikrinə düşdü. Əvvəlcə, o, kiçik bir heyətlə Şamaxı-Cavad¹⁷-Ərdəbil yolu ilə Xorasan ziyarətinə getmək niyyəti ilə səfərə çıxdı.

¹⁷ Cavad-indiki Sabirabad

Ərdəbildən keçərkən bu qədim şəhərin yaxınlığındakı zirvəsi "ağ çalmalı" Savalan dağının əzəməti və möhtəşəm görünüşü Xaqanini və onun səfər yoldaşlarını heyrətə saldı. Dağın ətəyində çoxlu meyvə bağları vardı. Müqəddəs dağın təbii gözəlliyinə və göz oxşayan mənzərələrinə məftun olan şair elə yoluna davam edə-edə "Savalan dağının tərifı" şeirini qələmə aldı.

Səadət qibləsi Savalan dağı,
Şərəfdə Kəbətək qazanıb şöhrət.
Kəbə yaşıl geyər, ağ bürünər o,
Çünki, ehram tutan geyər ağ xələt.
Bir yerdə oxudum fəzilətindən,
Üç ildir çəkirəm görməyə həsrət.
Getdim ki, başına dolanım onun,
Dağlar anasıdır çünki o afət...

Ərdəbildən Rəştə, ordan da tozlu-torpaqlı karvan yolu ilə Qəzvin şəhərinə yola düşdülər. Bu qədim şəhərin əzəmətli Cümə məscidində namaz qılıb, sonra karvansarasında gecələdilər və səbh tezdən yola davam etdilər. Bir neçə gündən sonra Reyə çatanda şirvanlı zəvvarlar çox-çox məyus oldular. Sorağı gəlişindən əvvəl şəhərə yayılan Xaqaniyə Rey hakimi Əmir İncə buradan o yana getmək üçün icazə vermədi. Beləcə ömrü boyu Xorasana can atan sənətkar öz arzusuna nail ola bilmədi. "Arzu elə dağdır ki, əlçatmazdı zirvəsi..."

Dərd içində oturub böyük bir şikayətnamə yazdı:

Nə səbəb var ki, Xorasanə məni qoymurlar?

Bülbüləm, bağı-gülüstanə məni qoymurlar.

... Mən bütün yol uzunlu şad gəlirdim Reyədək,

Niyə bəs çatmağa cananə məni qoymurlar?

... Rey dəyirmansa,

Xorasandır İrəm eyvanı,

Mən dəyirmandayam, eyvanə məni qoymurlar.

... Qəlbimin dərdinə dərman Xorasan sayılır,

Başçılar çatmağa dərmanə məni qoymurlar.

Bu əhvalat Xaqaninin əhvalını elə sarsıtmışdı ki, o, elə Reydəcə bərk xəstələndi. Təbib ona pəhriz saxlamağı məsləhət bildi.

O üzünü təbibə tutub dedi:

Sevdiyim Reydi mənim, yerim yataq olsa da,

O şərəf Kəbəsidir, mənə yasaq olsa da...

Aradan bir həftə ötüb-keçdi. Özünə gələndən sonra Xorasan səfərini başa vurmadan əvvəlcə Təbrizə qayıtmağa məcbur oldu. Geri qayıdarkən Zəncanda Azərbaycanın böyük filosofu Eynüddövlə həkim əl-Zəncani ilə görüşmüşdü. Zəncani onu böyük səmimiyyət və qonaqpərvərliklə qəbul etdi. Təbrizə çatanda Xaqani Eynüddövləyə minnətdarlıq məktubu ilə bərabər hədiyyə olaraq bir qara atla ağ sarıqlı qara paltar göndərdi. Təbrizdən də Şamaxıya qayıtdı.

Bundan sonra Xaqaninin qəlbinə Həcc səfərinə çıxmaq, Allahın evini ziyarət etmək arzusu hakim kəsildi;

gecə-gündüz bu barədə düşünürdü. Onun bu arzusu Xorasanə getməkdən çox fərqlənirdi. Xaqani sanki Kəbədə günahlarının bağışlanması üçün dualar edəcəyi günü həsrətlə gözləyirdi.

Fələki Şirvanının Şabaran qalasının zindanında yazdığı "Həbsiyyə" qəsidəsini dönə-dönə oxumuşdu. Onun zamanın cövr-cəfasından şikayəti və haqsızlıqlara qarşı hər misrada səslənən etiraz səsi Xaqanini ağır düşüncələrə qərq etmişdi.

İndi də "Qənimət kimsə mədədkar deyil." beyti qu-laqlarında əks-səda verirdi. Bir anlıq özünü Şabran qalasının soyuq zindanında hiss elədi. Dönüb körpə uşaqlarına baxdı. Artıq onun Rəşidəddin Rəşid və Əmir Əbdülməc-id adlı iki oğlu dünyaya göz açmışdı. Yenə içində sa-raydan baş götürüb uzaqlara getmək istəyi baş qaldırdı. "Barı, onlar qorxusuz, hürküsz yaşayıb, riyadan uzaq olsunlar!"

Könül, sən gəl ağlın pənahında ol,
Ki, ağıl tamahın boynunu vurur.
Bir parça çörəyə, suya qane ol,
Nə sərvət, nə mənsəb, nə ağa axtar.

Bu fikirlə ayağa durub Şirvanşahın hüzuruna yollandı. Gedə-gedə Mənuçöhrdən həcc ziyarətinə – Məkkəyə getmək üçün necə izn alacağını fikirləşirdi. Gənc yaşla-

rında saraya dəvət alanda tərəddüd etməkdə özünün haqlı olduğunu düşünürdü. Fələki Şirvaninin, Əbül Əlanın və başqalarının zindana atılmasından sonra ürəyinin səsi qulaqlarında əks-səda verirdi: "Xaqani, zəmanə pis zəmanədir", "Sən bu ədalətsizliyə etiraz et!" "Saray həyatı səni daha da məyus edəcəkdir, sən elə bir dünya arzula ki, orda insan rahat, azad nəfəs ala bilsin! Azadlığı tərənnüm et, Xaqani, azadlığı... azadlığı..."

Addımları yavaşdı. Ürəyinin döyüntülərini qulaqlarında eşitdi: "Birdən Şirvanşah mənim nə düşündüyümdən xəbərdar olar, adına zülm ocağı dediyim bu saraydan uzaqlaşmağa izn verməz..."

Öz-özünə pıçıldadı:

Xaqani! Zəmanə pis zəmanədir,
Pislərin yaxşılıq gəlməz əlindən.
Pislərdən yaxşılıq umma, razı ol,
Qorx ki, yaxşılardan pislik görəsən.

"Hə, hə... Əfzələddin İbrahim, bu zəmanə pis zəmanədir, bəzən qurşun verir almazı bada... Keçmişə döən günlər daha nağıla bənzəyir."

Getdi o dövrənlər, getdi o dəmlər,
Ki, Cəmşid şah idi, div isə nökar.
Nə işlər törədir, yaxşı bax cahan,
Cəmşid qul olmuşdur, divsə hökmran...

Ürəyində özünə tövsiyə verirdi: “Çalış, nəyin bəhasına olursa-olsun, burdan uzaqlaş... Həcc ziyarəti məlhəm olacaq qəlbimin acılarına...” Eşitmişdi ki, belə uzun səfərlər əhli-qələm üçün ruhun qidası kimidir. Çox vaxt öz zamanəsinin savadlı zəvvarları – şairlər və təzkirəçilər elə yoldaca yeni əsərlərini yazıb-yaradırlar, alimlər bir-biri ilə dünyəvi elmlərdən maraqlı mübahisələr edirlər... Mübarək Həcc ziyarəti bir, bəzən də iki il çəkirdi. Bu müddət ərzində davam edən Həcc səfəri yol boyu insanı müdrikləşdirir, ziyarətdən sonra ona cəmiyyətin həyatında baş verən olayları saf-çürük etmək imkanı yaradır...

Səfərlər həm də hər bir səyyahın atacağı addımlara nizam verirdi, gələcək barədə düşüncələrinə yeni axar qatırdı...

1156-cı ilin baharı idi. Əcəm mülkündə Şirvan elləri Novruzunu bayram edləyirdi.

Xaqani hüsuruna gəldiyi hökmdar başında tac, belində qılınc, bayram libasında taxta əyləşmişdi.

Xaqani:

– “Mübarəkdir Novruzun, ey ümmətlərə sərvər, – dedi. Sonra təzim edib:

Bir Novruzunu var elin, mənə bayram ikidir,
Biri Novruzun özü, biri sənsən, ey rəhbər!..

... Nəhayət, Xaqani dönə-dönə mədh etdiyi, “adını bütün dünyada şöhrətləndirən” xaqandan çoxdan arzusunda olduğu böyük səfərə çıxmaq izni aldı.

O, bir çox müasirləri kimi, yaxşı bilirdi ki, bu ziyarət zamanı yeni-yeni məmləkətlər görəcəkdir. Həmin məmləkətlərdə cahanın görkəmli dövlət xadimləri ilə görüşəcək, məşhur filosof və din xadimlərinin elmi söhbətlərində iştirak etmək fürsəti qazanacaqdır.

Xaqani səfər ərəfəsində tez-tez xəyala dalıb, keçmiş günləri xatırlayırdı. O, tez-tez Tiflis səfərini, adını daşdığı toxucu babasını, əmisi Mirzə Kafiəddini, anası Rabiəni, atası Əli Nəccarı yada salırdı. Anası son dəfə ona dua edəndə “Adın ölməz olsun, oğlum!” demişdi. Atası ilə evlənəndən sonra anası müsəlmanlığı qəbul etmiş xristian qızı idi. Bəlkə bu üzdən yeniyetmə çağlarından Əfzələddin İbrahim xristian aləmilə maraqlanmışdı? O kilsə qaydaları barədə geniş biliklərə malik idi. Çox vaxt gürcü çarının sarayından Şirvanşah sarayına gələn xristian ruhaniləri Xaqaniyə müəllim və alim kimi müraciət edirdilər. Öz qəsidələrinin birində şair bu barədə yazırdı:

Dərs almağa gələr dəstə-dəstə keşişlər,
Onlar hələ mənim kimi bir alim görməmişlər.

... Tiflisdə səfərdə olarkən şəhərin gözəlliklərini təənnüm etməklə yanaşı, şirvanlı gənc şair bir neçə gürcü

qızına sevgi və məhəbbətini izhar etmiş, onları İsağa həmdəm tərsə gözəli, sənəm yox, pak ruh adlandırmışdır. Belə şeirlərində o, hətta gürcü sözləri də işlətmişdir:

Ağ üzlü, qıvrımsaq qızın eşqindən,
Gürcücə öyrəndim Abxaziyada mən,
İncəldi, tük kimi, dilim, hər tüküm
Dönüb bir dil oldu “modi” deməkdən.

İndi gürcü çarının sarayında qulluq edən İzəddin Şirvani ondan eşq barədə soruşdu. Xaqani bir-iki qəzəli deyəndən sonra dostuna belə cavab verdi:

– Eşq odunda bişməyən xamdır, ancaq təmiz eşq sayəsində insanın könlü pak və vüqarlı olar!

... Keçmiş xatirələrin qoynundan ayrılandan sonra o, səfər zamanı yolunun dünyanın böyük və qədim şəhərlərinə keçəcəyi barədə düşünürdü. Tezliklə, Allahın köməyi ilə o, bu şəhərləri bir-bir keçib Məkkə şəhərinə – Həcc ziyarətinə yollanacaqdı; yolboyu Həmədanı, İsfahanı, Bağdadı görəcəkdı... Bu şəhərlər müsəlman aləminin ən çox tanınmış dini, elmi, mədəni, ədəbi, sənətkarlıq mərkəzləri idi, Fazil insanların yaşadığı bu şəhərlərdə o da çox zəvvar kimi həyatın və cahanın sirlərini bilən zamanə arifləri ilə simsar olacaqdı...

Bir neçə gündən sonra Xaqani Şamaxıdan Bərdəyə, oradan da Naxçıvana yola düşdü. Burdan qədim Cul-

faya gedib, Araz çayı boyunca uzanan karvan yolu Təbrizə hərəkət etdi. Yolboyu karvanın aramsız vuran zənglərinə qulaq asan Xaqani fikrə gedərdi, sanki o səslər zəvvar şairə “gəl, haqqı bu səsdə axtar!” deyərdi. Beləcə görüb-duyduqlarını yazmaq üçün kağız-qələmlə sirdaş olurdu...

Məkkəyəcən yolu Zəncan, Həmədan, İsfahan, Xuzistan, Bağdad kimi böyük şəhərlərdən, ticarət mərkəzlərindən, elm ocaqlarından ötüb keçdi. Həmin şəhərlərdə görkəmli dövlət xadimləri ilə tanış oldu, məşhur filosof və din xadimlərinin elmi söhbətlərində iştirak etdi.

Belə unudulmaz görüşlərdən biri onun gözəl gəlinə, mənə baharına bənzətədiyi Həmədanda oldu. Burada Xaqanini qəzəllərinə və rübailərinə görə uzaqdan-uzağa tanıyan alimlər və şairlər onu mehribancasına qarşıladılar.

Az sonra səlcuq hakimi Sultan Məhəmməd ibn Mahmud onun burdan keçib ziyarətə getməsindən xəbər tutdu. Sultan öz düşərgəsində onu qəbul etdi. Sultan Məhəmmədin sarayındakı bəstəkarlardan biri onun şeirinə bəstələdiyi nəğməni ifa etdi.

- Həmədanın suyu lətafətdə bal kimidir, küləyi zəfəran ətri verir... Əgər kəndlisi yerə qanqal əksə, torpağı zəfəran bitirər... Əgər İraq həyat beşiyidirsə, Həmədan onun gəlinidir. İraqın ətrafında bağ yoxdur, amma Həmədan mənə baharıdır. Əgər sən Həmədanda yurd salıb qal-

san, həm taleyin üzünə gülər, həm də hər səhər-axşam iki bayram görərsən...

İmadəddin Həmədəni adlı bir alim dedi:

– Mənalı qəzəliyyat və qəsidələriniz Şirvan vilayətinin xaki-pakı pərvəriş verib yetirdiyi Əfzələddin Xaqaninin dağ çeşməsi kimi çağlayan şüaralıq ilhamından soraq verir... Hənuz cavan ikən şeir deməklikdə artıq məharət bürüz etmişsiz və Şirvan şahının hüsurunda böyük mənsəb sahibi olmuşsuz...

Xaqani dedi:

Atam nəccar idi, dərs alıb ondan

Oldum zəmanədə ustad sözyonan,

Fəxrəddin Şamlı gülümsəyərək:

– Möhtərəm şirvanlı zəvvarın şeirlərindən türk ətri gəlir, – dedi, – bəlli ki, vətəni Atəşkədəyi-Azəridir.

Onların arasında dövrünün mütərəqqi fikirli alimlərindən sayılan Məcidəddin Xəlil də vardı, Məkkə səfərinə yollanan Xaqani məsciddə namaz qıldı, dövrünün ən böyük təbibisi olmuş İbn Sinanın məzarını ziyarət etdi, ruhu na fatihə oxudu. Həmədədanda tanış olduğu din xadimləri ilə Həcc ziyarətinin vacib əməllərindən danışdılar. Əlvənd dağının ətəklərində, bağlı-bağatlı bir guşədə təşkil edilmiş alimlər məclisindəki söhbətlər Xaqaninin ruhunu dağ havası kimi təzələdi. O, artıq yazmağa başladığı "Tövfətül-İraqeyn"¹⁸ poemasında bu görüşlərdən bəhs edib, tanış olduğu alimləri tərif etməyi düşünürdü.

Görüşlərdə o özünün sufiliyə meyil etdiyini gizlətmirdi və bir qəsidəsində deyirdi:

Mən adımla heç zaman fəxr etmədim; Xaqaniyəm, .
Ac və çılpalar səfəndə var yerim, xəlqaniyəm!
Ad verib "zölmətdəki Xaqani" ariflər mənə,
Safi adlandır ki, yeydir sufi xaqandan yenə.

... Fazil adamların yaşadığı Bağdad şəhərini "Bağdad – ədalət bağı deyər yeni əsərində vəsf edən şair buranı Adəmin cənnət zənn etdiyini və onu mələklərə tapşır-dığını dilə gətirərək yazırdı ki; Döclə ona görə axır buradan ki, çayda mələklər yuyunsun hər an..."

Bağdadın havasına-suyuna heyran olan şair onun səhər mehinin İsa peyğəmbərin nəfəsinə, suyunu dirilik çeşməsinə bənzətsə belə, günləri burada nə qədər xoş keçməsinə baxmayaraq, artıq ata-baba vətəni Şirvan üçün darıxmağa başlamışdı. O anlarda doğma yurdunu xatırlayaraq qələmə sarılırdı:

– Şirvan ki, var, hər cəhətdən ülvyyətin aynasıdır,
Onun suyu, səhər yeli dərdlərimin dəvasıdır.
Mən vətənə qurban olum, qurulmuşdur sədaqətdən,
Bağdadı da dolandıran onun bollu qidasıdır.
Şirvan əhli alicənab yaranmışdır, başdan-başa,
O yer gözəl təbiətli bir lətafət məvasıdır...¹⁸

¹⁸ "Tövfiətül-İraqeyn"- İki İraqın töhfə" O vaxt İraqı iki yerə böldürdülər. Biri Ərəb İraqı idi, hansı ki, orada ərəblər yaşayırdılar. Əcəm İraqında isə azərbaycanlılar, farslar və digər başqa millətlər yaşayırlar.

... Mərifətdə Şirvan əhli yüksək durur ərəblərdən,
Xaqaniyə həyat verən doğma yurdun havasıdır.

... Amma günlərin bir günü Dəclənin sahilində – sanki illər boyu xəyalında qurduğu şadlıq taxtında oturub, azadlıq tacını başına qoyan – Azadlıq zəvvərinə içindəki səs dedi: "Ey rəssam, ruhları görmək istəsən, seyrə dal Dəclənin cəmalını sən!.." söyləyib bu çağadək yaşadığı ömrünü sərraf gözü ilə kənardan təftiş elədi. Elə bil belə məqamda "Dəclə isə lətafətlə dadlı nəfəs alırdı..." – deyə qəlbindən keçən fikirləri kağıza nə zaman köçürdüyünün fərqi nə varmadı, çayın axışını, suyunun dadını-tamını yorğun canında hiss etdi və yazmağa davam etdi:

"Bu dad və ləzzət iki vasitə ilə yayılırdı: biri dilə gəlib, ibarə olur, digəri qəlbə keçib, mənə yaradırdı. Qəlbim bu mənəni barmaqlarıma axıdır, barmaqlarım isə qələmin ucuna verirdi. Beləliklə, hər əsən külək Dəcləyə gözəllik bəxş edərək, mənim qələmimin vasitəsilə kağıza köçürdü. Bu zaman gözümlə bəbəyi Dəcləyə deyirdi: "Ey ilahi çay! Sən qəlbində gövhərmi əritmişsən?"

Ya aşıqlərin göz yaşısı?

Sən axan ulduzmuşsan, ya dövr edən fələk? "Dəclə cavab verirdi: "Yox, mən fələk deyiləm, kəramət dəryasından bir hissəyəm..."

Bu "təhfə"ni nəzmə çəkən Əcəm Həsəni Xaqaniyi-Həqayiqi daha sonra bu fikirləri yazdı: "...Allah sənə yol

göstərsin, ey Xaqanı... Allah sənə sağlıq versin, ey Həqayıqi... Sən lazım olan dərəcəyə çatdın, bəxtin möhkəm oldu, onu əldən vermə; habelə yaramazlıqlar törədən şərabin söhbətindən çəkin, fəlakətlər doğuran dünyadan həzər et; bu köhnə, murdar qandan canını qurtar, özünü elm və bilik kölgəsində saxla, əgər istəyirsən ki, qəlbin yaralanmasın, vərəm və aclıq törədən dövlətli adamların qapısına yardım üçün getmə ki, onlar yaramazlıqlar törətməsin... Bu yeni ərəsəyə gəlmişlərin karvansarasında düşüb qalma ki, öz evindən kənar düşməyəsən. Bu dünya bazarının tozunu silmə ki, ürək xəzinəsinin cəvahirilərindən məhrum olmayasan.

... Mən Şirvan məhbəsində idim. Birdən ilahi səs mənə dedi: "Əgər yüksəlmək istəyirsənsə, ayaq götür, yola çıx ki, dövlətə zəhmətlə çatmaq olar... Yəni, dur, Şama get, oradan ərəblərin Məkkəsinə keç, əvvəlcə... qulluğa qədəm qoy, sonra "ehram" tutub dayan, ziyarət zamanı qəlbdən: "Ey Allah, mən sənin nə olduğunu layiqincə tanımadım" söylə...

Sonra dövlət Məkkəsinə yol ara, onun halqasını iki əldə tutub, o türk kimi de: "Ey mənim evim, mən sənin kimi ev görməmişəmsə, sən də mənim kimisini görməmişsən".

Deməli, sən Kəbə ilə üzləşə bilərsən. Əgər o türkün yüz nəcib oğlu var idisə, sən də yüz min qəribə övladın var; budur, hər birini onun qapısına qulam et və hər birinə

min dinar qiymət qoy; Musulu nəhs ev adlandır ki, orada ancaq bir nəfərdən başqa özünə xiridar tapa bilməzsən, o da Məhəmməd ibn Əli ibn Əbu Mənsurdan ibarətdir... ”

Şəhərin gözəlliklərini seyr edə-edə Xaqani düşünürdü ki, əgər günlərin bir günü Şirvandan həmişəlik qürbətə üz tutub köçsə, onda ya Həmədanda, ya da yalnız Bağdadda özünə məskən sala bilər! .

Birdən o gözlərinin önündə toxucu babasını, dülgər atasını – Əli Nəccarı canlandırdı. Ona elə gəldi ki, səkkiz yaşında Əfzələddin İbrahim kimi itirdiyi atası indi otuz beş yaşını ötmüş Əfzələddin Xaqani Şirvani ilə rastlaşacaq, “oğlum”deyə onun boynuna sarılacaq...

Bağdadın zəngin kitabxanasında tanınmış alimlərlə tanış olmuşdu. Bu kitabxanaya vaxtilə Xətib Təbrizi rəhbərlik etmişdi. Onun türkcə danışmasının ərəb ədəbiyyatının bilicisi olan kor müəlliminə xoş gəlməsi barədə hekayəti bağdadlı alimlərdən eşidəndə qəlbində fərəh hissi keçirdi.

Ərəb şairləri Xaqaninin şeirlərinə məftun olmuşdular. Onu Qəss təxəllüsü ilə şeirlər yazan məşhur ərəb şairi Əbu Ömər Əhmədə oxşadırdılar.

Vaxt-vədə yetişəndə Bağdad alimləri və şairləri Şəhəbəddin Əbu-Nəsr Yusif Diməşqi, onun qardaşı Fəxrəddin Diməşqi, İzzəddin Əşər və Ziyəddin Əbu Nəhiflə vidalaşan Xaqani Fərat çayı kənarında yerləşən Kufə şəhərinə üz tutdu.

Ordan da Sasanilərin qədim paytaxtına gedib baş çəkən Xaqani ürək ağrısı ilə “Mədain xərabələri” qəsidəsinə qələmə aldı. Dastana bənzəyən bu əsərində “Kufəylə Mədaini mənada bərabər tut”, – deyər Azadlıq zəvvarı keçmişdə zərdüştilərin Mədaininin indiki zamanda müsəlmanların Məkkəsi qədər böyük əhəmiyyət daşıdığını nəzmə çəkdi. “Adət belədir: Məkkə töhfə verər hər şəhrə, sən töhfə Mədaindən al, qoy bəzənə Şirvan...”

Bir neçə gündən sonra şirvanlı zəvvar Məkkəyə yetişdi, orada yerləşən Kəbə evini ziyarət etdi. “Qəlbi pak ustadlar düşməzlər şəkkə, əvvəl Allah deyər, sonra da Məkkə...” Mədinəyə gedib burada Məhəmməd peyğəmbərin və ilk iki xəlifənin qəbirlərini ziyarət etdi. Bu ziyarətgahlar üzərində o, tövbə etdi ki, bir daha şəraba yaxın getməyəcək, öz tamahını üstələyəcəkdir...

O dualar edən zaman günahlarının bağışlanması üçün Allaha yalvarırdı... Ustadı Əbül Əlaya və Fələki Şirvaniyə azadlıq dilədi. “Onlara və Şirvanşahın zindanında olan məhbuslara kömək et, ya Rəbb!”

Xaqani Mədinədən sonra Mosula yollandı. Yolda bir çəmənləkdə o, Abbasi xəlifəsinin saray adamları ilə ova çıxdığını gördü. Xəlifə cərgə üsulu ilə ov edirdi. Onun düzəngahda qurulmuş çadırına yaxın düşmək müşkül iş idi. Xaqani orada xəlifənin vəziri Cəmaləddin İsfahani ilə tanış oldu. Vəzir onu öz çadırına dəvət etdi. Qulluqçuları süfrə açdılar. Xaqani ona bir neçə şeirini oxudu.

Vəzir Cəmaləddin İsfahani maraqla dinlədiyi şeirlərini ürəkdən bəyəndi və ondan soruşdu:

- Mənə söylə görüm, sənin adın nədir? Əslin haralıdır? Kimsən? Nəçisən?

Xaqani dedi:

- Ey söz həkimi, Vəziri əzəm, mən Şirvan şəhərində doğulmuşam, həm tələbəyəm, həm də sözbilən... Xəlilül-lah olmuş dövründə atam, deməli, əslində xarrat oğluyam...

Sonra o Cəmaləddin İsfahaniyə öz təxəllüsünü dedi:

Xaqaniyəm, yer üzünə yayılmışdır şöhrətim...

- Bəs necə gəlib çıxdın sən bizim İraqa?

- İqbalım İraqa çəkib gətirdi.

Qəlbim arzuladı bu barıgahı,

İstədi ziyarət eyləsin şahı.

- Çox yaxşı! - dedi vəzir, - Söylə görüm, məndən nə tənvəqe edirsən?

- Sən xəlifəyə bildir ki, bu qərib axşamda onun dər-gahına gəlib çıxmışam. Məni öz çadırında qəbul etsin! Tə-rifdən uca məqamda dursa da, mənim tərifimə ehtiyacı var.

Vəzir başını buladı:

- Hər şair belə etimada layiq deyil. Xəlifə qarşısında öz biliyindən danışmağın qorxulu olar... Mən bu təsadüfi görüşdən xatirə olaraq öz bahalı üzüyümü sənə hədiyyə verirəm...

Xaqanı üzüyü alıb diqqətlə baxdı. Cəmaləddin İsfahani adını üzüyün qaşına həkk etdirmişdi. Bu üzüyü möhür kimi işlədəndə muma basardı.

Xaqanı xəlifəni bu üzüklə, özünü isə bir anlığa mumla müqayisə edib dedi:

– Bəzən qiymətli üzüyün də dəyərsiz muma işi düşür.

Vəzir onun bu sözünə qərrib bir şairin hazırcavablığı kimi yanaşdı və sözünə davam edib dedi:

– Şair, qayıt öz vətəninə, sənə bağışladığım bu üzüyü göz bəbəyin kimi qoruyasan gərək. Dünyada nə qədər yarındadırsa bu üzük, səninçin heç şeyin qorxusu yoxdur. Əgər Şirvanda qəhətlik baş versə, bu üzüyün sayəsində sən bəlalardan xilas olarsan!..

Xaqanı vəzirin hüsurunda baş əyib ona ürəkdən “təşəkkür” söylədi.

Şair təbiətli Mosul hakiminin vəziri Cəmaləddin Məhəmməd İsfahani onu xəlifə əl-Müqtəfiyə təqdim etdi. Xəlifə şirvanlı zəvvarı böyük bir qonaqpərvərliklə qəbul etdi. Xaqanı xəlifənin əlinə toxunmaq şərəfinə layiq görülür. O zamanlar xilafət qayda-qanunlarına görə buna yol verilmirdi. Adətən, böyük dövlət xadimlərinin şərəfinə verilən qəbullarda onlara nadir hallarda xəlifənin ayaqları altı oturmağa izn verilirdi. Amma Xaqaniyə xəlifənin yanında fəxri katib vəzifəsi də təklif olundu, lakin o, nəzakətli bir şəkildə bu təklifdən boyun qaçırdı:

Bir də bir olmaqla nə fəxr edim ki,
Vəzirlik mənimçün deyil iftixar.
Mən bir günəş ikən ulduz olmaram,
Borc papaq qoymaqda nə məziyyət var?!

... Ertəsi gün Xaqani Mosul hakiminin vəziri Cəmaləddin Məhəmməd İsfahaninin söhbətini və müdrik nəsihətlərini elə onun öz dilindən belə nəzmə çəkdi:

“Mənəm, mənəm ” deyib, öymə özünü,
Həmişə müxtəsər eylə sözünü.
Cahildir özünü tərif edənlər;
“Çox bilirəm” demə, bilsən də əgər.
Məntiqsiz, dəlilsiz, yalan danışmaq,
Nadan adamların işidir ancaq.
Dil gülünc etməsin deyə insanı,
İnsan ağzı olmuş dilin zindanı.

... Şamaxıya qayıdandan sonra Xaqani Şirvanşahın sarayında yalnız təntənəli görüşlər və rəsmi qəbullar zamanı görsənirdi. Elə bil müqəddəs Kəbəni ziyarət zamanı Allahın rızası ilə o, azadlıq qazanmışdı.

Bir dəfə Şirvanşahın vəziri ondan soruşdu:

– Saray məclislərində niyə az-az görünürsən, şair?

Xaqani cavab verdi:

- Mən şəraba tövbə etmişəm. Sarayda şeir-musiqi məclisləri isə şərabsız ötürür... Mən isə Allahın evində –

o müqəddəs Kəbədə tövbə edərkən dedim ki, bundan sonra öz nəfsimə hakim olacam...

Vəzir saqqalını sığallaya-sığallaya dedi:

– Babamız Adəm belə öz nəfsinə hakim ola bilməmiş məqamında...

– Mənə nəfsinə hakim olmaq işini şəriət öyrətdi. İçkinin başlanğıcı günah, ortası sərxoşluq, sonu fəlakətdir... Ona görə də üzümün od-alov saçan qızına talaq vermişəm, dinin bakirə gəlininə evlənmişəm, nə qədər ki, başım əlimdədir, bu yoldan geri dönmərəm inşallah...

– Bəs sən belə ziyadə cürətinə görə, Şirvanşahın cəzasından qorxmursan?

– Haqq yoluna qayıdanlar azad olur cəzadan... Mən öz azadlıq nemətimi sarayın cah-cəlallı həyatına dəyişmək istəmirəm...

Amma azadlıq zəvvarının sevinci uzun sürmədi. Saray əyanları əllərinə fürsət düşən kimi ona bağışlanan üzükdən söz-söhbət salırdılar. Guya bu üzüyün qeyri-adi şəfaverici qüdrəti varmış...

Nəhayət, bu xəbər əvvəl Şirvanşahlar taxtının varisi Axsitana, sonra böyük xaqana çatdı.

Şirvanşahın varisi Axsitan üzüyü ondan tələb etdi. Üzüyü vermədiyinə görə Axsitan şairə hədə-qorxu gəlsə də, xaqan onunla çox mülayim rəftar elədi.

– Üzüyü mənə sat, sənə şəhər bağışlaram.

Xaqani qəlbində düşündü ki, xəlifənin vəziri bu üzüyü ona fəlakətdən qurtarmaq üçün vermişdi, sən demə, əksinə, bu hədiyyə üzüyün ucbatından fəlakətə düşər olacaqmış:

– Yox, – dedi, – Bu dünyada nə qədər varam, mən bu hədiyyəni heç kimə satmaram...

Mən Hoseyne-əsr, əduyan Yəzido Şemre-mən Ruzeqarəm comle aşuravo Şirvan Kərbəlası.

(Mən əsrin Hüseyiniyəm, düşmənlərim isə Yezidi, Şimirimdirlər, Günlərim aşura, Şirvan isə mənim üçün Kərbəladır.)

Elə bil nə dediyinin fərqləndə deyildi. Sarayda ona rəğbət bəsləyənlərin gözləri bərələ qalmışdı. Qorxurdular ki, Şirvanşah onun edamına fərman verər. Şirvanşahsa, əlini saqqalına aparıb fikrə getmişdi. Sarayın qaydalarını şəirlərində tənqid edən, buranı “zülm ocağı” adlandıran Xaqani yaxşı başa düşürdü ki, bu, odla oynamaq deməkdir. O gec-tez Şirvanşah Mənuçöhrün ya da onun ərköyün oğlunun qəzəbinə düşər olacağını yaxşı bilirdi.

Kimsə söz atdı ki, Xaqani artıq,
Yaraşmır saraya, böyük xaqana.

Bəli, doğru dedi, su daşımaqçün,
Layiq olmamışdır div Süleymana.
Saraydan əziyyət görmüşəm, bir də,
Geniş qəlbim sığmaz o dar zindana.

“Gedər qılinc yarası, getməz söz yarası” deyiblər. Bir neçə gündən sonra Şirvanşah onu Şabran qalasındakı zindana göndərdi. Artıq Əbül Üla Gəncəvi də, Fələki Şirvani də azadlığa çıxmışdı... İndi “Həbsiyyə” yazmaq növbəsi ona çatmışdı.

Hər səhər qalxar göyə ah ilə əfqanım mənim,
Qərq olar qanda şafəq tək çeşmi-giryanım mənim.

O, yeddi aydan sonra zindandan azad oldu. Amma daha Şamaxıda qalmadı. Sərgərdan gəzərək əvvəl Dərbəndə getdi, sonra bir müddət Gəncədə yaşadı. Xaqanini Dərbəndə onun şeirlərini yaxşı bələd olan söz xıridarları, hətta şəhər hakimi Seyfəddin Arslan Müzəffər özü böyük sevgi ilə qarşıladı.

Seyfəddin Arslan sənətkarın başına gələn müsibətlərdən xəbərdar idi. Dərbənd hakimi ona el içində Dəmir qapı Dərbənd kimi tanınan şəhərin Cümə məscidinin qənşərində ev də bağışladı. Xaqani burada özünə çoxlu dostlar tapdı. O, şəhərin mədəni həyatı ilə, əski şəhər və onun ətrafları ilə tanış oldu. Buranı Dədə Qorqudun basdırıldığı müqəddəs məkan kimi gəzib-dolaşdı.

Öz qəsidələrinin birini Seyfəddin Arslana həsr edən Xaqani Dərbənddə çox qərar tuta bilmədi. Bir ildən sonra o, Gəncəyə köçdü.

Burada Xaqanini hələ Şirvandan yaxşı tanıdığı dostu və məsləkdaşı Aran və Şirvan sufilərini başçısı, məşhur filosof imam Nəsirəddin Bakuvi ilə görüşdü. O da bir neçə il öncə Şirvanşah tərəfindən buraya sürgün olunmuşdu.

Xaqaninin gəlişi şərəfinə yığılan məsləkdaşlarına Nəsirəddin Bakuvi onu təqdim edəndə dedi:

– Əbu Bədil Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar ibn Osman ibn İbrahim Həqaiqi Həssanul-Əcəm Xaqani Şirvani bizə təşrif buyurub.

Xaqani dedi:

– Mən də bir növ sürgündəyəm... Əvvəlcə Dərbənddə, indi də Gəncədə... İnnən belə istəmirəm adıma çağırarlar Xaqani, mən yoxsullar şairi Xalqaniyəm, Xalqani!. . Mən Şabran zindanından azadlığa çıxanda düşündüm. Şirvan sarayınamı dönüb, doğma Şamaxıdamı qalım, yoxsa qürbətə üz tutum, Allahın dərgahına sığınaraq azad olum?! Və o zaman içimdən gələn səs mənə dedi: “Uzaq ol o zülm ocağından...”.

– Burda yəqin sən heç zaman darıxmıyacaqsan, – deyən Nəsirəddin Bakuvi bildirdi, – biz sufilər dünya nemətlərinə bənd olmuruq, mən səni gənc məsləkdaşımız Nizami Gəncəvi adında bir şairlə tanış edəcəyəm. Sənə onunla görüşüb, dostlaşmağı məsləhət görürəm... Söz sənətində sənin kimi o da, xüsusi üslub ixtiraçısı, yüksək mənalar və ürəyə yatan ifadələrin sahibidir...

Yaş fərqi baxmayaraq Xaqani Şirvani ilə gənc Nizami Gəncəvi arasında tezliklə səmimi dostluq münasibətləri yarandı. Onlar Gəncənin Xərabat adlanan məhəlləsində sənətkarlar məclisində tanış oldular. Burada yetmiş yaşlı Məhsəti Gəncəvinin cəng alətində çalğısını və rübailərini dinlədilər. Sonra məclisdəkilər ustad Xaqaninin qəzəllərindən birini musiqinin müşayiətilə dinləmək istədilər:

Xaqani ayağa qalxıb qəzəllərindən birini oxudu:

Getdikcə bu eşqin mərəzi pürxətər oldu,
Dərman elədikcə ona, döndü betər oldu.

Eşqin odu yandırdı mənim canımı, ey vay!.
Bu vəqiədən cümlə-cahan bixəbər oldu.

Həsərdə qalıb, vəslə ümid eyləmişəm mən,
Zülmətdə qalıb, istəyim hər an qəmər oldu.

Sənsiz, gözəlim, hicrə dözüb zəhr içərdim,
Gəlcək yanıma zəhr dönüb bal, şəkər oldu.

Gördüm səni, hər dərdü ələm getdi, dağıldı,
Əhvalıma bax, sanki gecəydi, səhər oldu.

Xaqani, sevin, indi yarın rəhmə gəlibdir,
Bundan sonra könlün, deyəsen, bəxtəvər oldu.

Bir dəfə Nizami onunla həmsöhbət olarkən dedi:

– “Töhfətül-İraqeyn” səyahətnamənizdən məlum olur ki, şərqin böyük şəhərlərində səfərdə olmusunuz. Mən isə hələ doğulduğum Gəncə şəhərindən heç hara getməmişəm.

Xaqani gənc şair dostuna dedi:

– Sənin sufiyanə həyat keçirməyini Gəncədə bütün alimlər bilir. Səfərə çıxmağı sənə də tövsiyə edirəm. Əgər mənə yenə Həcc ziyarəti nəsib olsa, onda səni də özümlə aparacağam...

Nizami təvazökarlıq etdi:

– Mən doğulduğum bu şəhəri çox sevirəm, buradan ayrılmaq mənə çox ağır gəlir. Mən şeirlərinizin çoxunu əzbər bilirəm. Bir də özünə əcəm türkü deyən söz mülkünün xaqanının şeirlərində xoşuma gələn öz kökünə məhəbbətdir. İstərdim ki, mən də türklüyə sevgi ruhunda söz incilərindən böyük əsərlər yazam.

“Afərin, səd afərin!” desə də yaşı qırxı haqlamış təcrübəli Xaqani onun zahidanə sadə bir həyat tərzinə qane olmasına heyranət etdi.

– Hə sən hələ ki, üç dili mükəmməl bilirsən, ərəb, fars və türk mənbələrindən yaxşı istifadə edirsən... Gözlə təbii var. Sən böyük alim-şair olacaqsan...

Sonra Xaqani ona Dərbənd hakimi Seyfəddin Müzəfər ibn Məhəmməd haqqında maraqlı söhbət etdi.

1159-cu ilin yayı idi. Şirvanşah Mənuçöhr Xaqaninin Gəncədə olduğundan xəbər tutmuşdu, ona qasiddən məktub yollamışdı. Şirvanşah onun Şamaxıya qayıtmasını tələb edirdi. Məktubda yazırdı: "Şirvanda siyasi vəziyyət çox ağırdır. Sənin təcili olaraq buraya gəlməyin həddindən artıq vacibdir..."

Məktubda Mənuçöhr ona iki görkəmli saray şairinin ölümündən bəhs edirdi. Onlardan biri Əbül Üla Gəncəvi idi. Düz on il əvvəl Əbül-Üla Gəncəvinin əlli beş yaşı oldu da o saray himayəsindən məhrum qalmışdı. "Ömrümdə müasirlərimdən bir nəfər tapmadım ki, onda həqiqət və vəfa olsun", - deyə bəxtindən şikayətlənən ustadının həbsə düşməsində Xaqani özünü günahkar sayırdı.

Şabran qalasındakı zindandan çıxandan sonra sorağı Təbrizdən gələn və orada çox acınacaqlı həyat sürən Fələki Şirvaninin ölüm xəbəri də onu bərk sarsıtdı.

"Dost idiniz mənə bir vaxt, indi isə ağlayıram yoxluğunuza..." – pıçıldadı.

Mənuçöhrdən aldığı gözlənilməz bu bəd xəbərlərdən sonra Xaqani bir müddət ağır xəstə yatdı. İmam Nəsirəddin Bakuvi, Nizami Gəncəvi və başqa dostları onun tələyindən bərk narahat idilər. Dostları arasında Gəncəli Şəmsəddin Təbib qızdırma xəstəliyinə tutulan Xaqanini tezliklə ağır xəstəlikdən xilas etdi... Şəmsəddin Təbib Məlhəmdə tibb mədrəsəsində Xaqaninin əmisinin şagirdi olmuşdu.

Gəncədə “bimaranə” adlanan xəstəxanada hörmət-izzət qazanmışdı.

İmam Nəsirəddin Bakuvi Xaqanidən soruşdu:

– Fikrin nədir? Sən Şirvanşahın sarayına qayıdacaqsan?

– Mənim ata əvəzi əmim Mirzə Kafiəddin dünyasını dəyişəndən sonra onun ətrini əmim oğlu Vəhidəddin Osmanın məktublarından alırdım. Uzun müddət idi ki, ondan məktub almırdım. Məni Şabran qalasında zindana salandan, az sonra eşitdiyimə görə o da Bərdəyə sürgün olunmuşdu. Saraya ona görə qayıtmaq fikrim var ki, onun ailəsi – mənim bacım və uşaqları əzab-əziyyət çəkməsinlər...

Sonra o yatağında oturub yenidən hökmdarın məktubuna nəzər saldı.

– Şirvanşahlar xanədanına kəsrənilər sülaləsi hakim olandan bəri elm, mədəniyyət çox tərəqqi etmişdir, – deyə Şeyxülislam Nəsirəddin Bakuvi sözünə davam etdi, - Kəsrənilər özlərini Sasani şahlarının nəslindən hesab etsələr də, Şirvanşahlar dövlətinin qüdrətinə qüvvət də qatmışlar...

– Fəqət, mənim Şamaxıya dönməyimin başqa bir səbəbi də var, Şirvanşahın qızı şahzadə Alçıçək vəfat etmişdir. Mən Böyük Mənuçöhrə başsağlığı verməyə getməliyəm...

– Elə isə mənim də adımdan ona başsağlığı verərsən... Zərif türk adı daşıyan o gözəl şahzadəni mən də yaxşı tanıyırdım.

... Sağalandan bir neçə gün sonra Gəncədən Şamaxıya qayıdan Xaqani yolüstü Bərdəyə baş çəkdi. O, buraya sürgün edilmiş əmisi oğlunu görməyə gəlmişdi. Bu xəbər Şirvanşahın sarayına çatır-çatmaz Böyük Mənuçöhr onların hər ikisinin əfvinə fərman verdi və onlara sərkərdəsi Əmir Saleh Əsədəddin başda olmaqla sarayın mötəbər adamlarından qiymətli hədiyyələr, fəxri xələt və at göndərdi. Əmir Saleh Əsədəddin Şirvanşahın sarayında Şirvani təxəllüsü ilə tanınan sayılıb-seçilən ordu başçılarından idi. Onun dəvəti ilə Xaqani və əmisi oğlu Kür üstündəki su bəndinin açılışında iştirak etdilər.

Bu bənd iyirmi ildən çox olardı ki, daşqın nəticəsində uçmuşdu. Təbii fəlakət Kür sahillərindəki kəndlərə böyük ziyan vurmuşu. Xaqani Şirvanşahın onun bərpası üçün çox iş gördüyünü yaxşı bilirdi. Əmir Saleh Əsədəddin yolda ona bildirmişdi ki, Böyük Mənuçöhrdə açılış mərasiminə gəlib... O gün bəndin açılışından sonra Xaqani Mənuçöhrün güzərgahda qurulmuş çadırına dəvət edildi...

Xaqani ona təzim edib əmisi oğlunu əfv etdiyinə görə hökmdara minnətdarlıq etdi. Sonra Şirvanşahın qızı şahzadə Alçıçəyin ölümünə ithaf elədiyi ağını dedi.

Ertəsi gün Xaqani Mənuçöhlrlə birlikdə Şamaxıya qayıtdı. Bu zaman hökmdarın saraydan bir neçə günlük uzaqlaşmasından sui-istifadə edən müxalifət dəstəsi döv-

lət çevrilişinə cəhd etdilər. Onlar Şirvanşahın xidmətində olan yüzlərcə vəzifəli şəxsin evini dağıtmağı qarşıya məqsəd qoymuşdular. Qəsdin üstü açılanda məlum oldu ki, onlar onlarca ən tanınmış dövlət xadimini öldürməyə, o cümlədən şair Xaqaninin, Şirvanın siyasi həyatında böyük nüfuzu olan əmir Əsədəddin Xulbaşını öldürməyə hazırlaşmışlar. Mənuçöhr dövlət çevrilişi təhlükəsini aradan qaldırdı. Bir çox sui-qəsdçilər edam olundu, onlarla əlbir olanlar dərhal vəzifədən götürüldü, çoxu həbs və sürgün edildi.

... Əfzələddin Xaqani saraydan kənar yaşadığı günləri ömrünün ən şirin nağılına bənzədirdi. Sarayın zülmkar məmurlarının piyaləsindəki şərabı yenə məzlum insanların qanına, süfrələrindəki kababı isə rəiyyətin ciyərinə oxşadırdı. "Fəxri libaslar geyib, ləzzətli yeməklərlə öyünmək, onların əsiri olmaq şeytan xislətli adamların əlində qul olmaqdır, öz mənliyini, insanlığını, dəyanətini itirməkdir. Axı nə üçün insanın ruhu tamah, həvəs zindanında dustaq olmalıdır?!. Bacarsan burdan uzaq ol... Zalımların nəfsi kimi bu qanıçən dünyanın içi məzarıstan, eşiyi isə bağ-bağcadır "düşüncəsiylə yenə saraydan uzaqlaşmağa yollar axtarırdı.

Hökmdara yazdığı tərifdə ona oğlundan şikayət etdi:

– Ey böyük xaqan, ucalıq həmişə olsun zinətin, ürəyimdə elə qəmlər var ki, acıb söyləməyə dilim qadir deyil. Qoy pis göz dəyməsin oğluna, amma o mənə qəlbində hə-

lə də kin bəsləyir. Abrımı aparır Axsitan mənim. Günahım olmadan məni günahkar sanır, onda nə kərəm var, nə də həya, ar... Sizə qulluq etdim, iyirmi qış, yaz, mənə qiymət verin, oğlunuz heç zaman bunu bacarmaz!..

Böyük Mənuçöhr bu dəfə oğlunun tərbiyəçisi kimi ona mərhəmət göstərdi. Fərman yazıb tezliklə Şirvanşahın elçisi kimi Xoya göndərildi.

Lakin hicri təqvimini ilə 555-ci ildə¹⁹ Böyük Mənuçöhrün qəfil ölümü onun Şamaxıya qayıtmağına səbəb oldu. “Ah! Sevinc Kəbəsi indi qəm yuvası oldu, çünki böyük Mənuçöhrün bütün şöhrəti onun öz günlərini başa vurmaya mane olmadı...”, – deyə Şirvanşahın ölmünə mərsiyə yazan Xaqani Şamaxıya dönəndə sarayda taxt-tac uğrunda gedən eybəcər çəkişmələrin şahidi oldu.

Ölkədə altı aya yaxın davam edən kəskin siyasi böhrana və təfriqəyə səbəb olan hakimiyyət uğrunda mübarizə şiddətlənirdi. Mənuçöhrün yerini tutmuş şir ürəkli şahzadə Fəridün pusqudan atılan oxla öldürüldü. Böyük Mənuçöhrün digər oğulları hakimiyyət uğrunda mübarizə apararkən saray adamları bir neçə dəstəyə parçalandı.

Lakin o zaman artıq “Böyük Atabəy” titulu daşıyan Şəmsəddin Eldəgizin köməyi ilə Mənuçöhrün böyük oğlu Cəlaləddin Əbul Müzəffər Axsitan Şirvanda hakimiyyəti öz əlinə keçirdi.

¹⁹ Məva – Yurd, məskən, məkan

Xaqaninin III Mənuçöhrün hökmdarlığı dövründə böyük hörmət bəslədiyi ordu başçısı, dövrünün ən güclü və sözükeçən bahadırlarından olan Əmir Saleh Əsədəddin də I Axsitanın hakimiyyət başına gəlməsi üçün hamıdan artıq çalışdı.

I Axsitan özünü Şirvanşah elan edən kimi, əvvəlcə Atabəy Eldəgizin sonra öz adına Şamaxı Cümə məscidində xütbə oxutdurdu, sikkəxanada "əl-məlik əl-müəzzəm Axsitan ibn Mənuçöhr" sözü həkk olunmuş pul zərb elətdirdi. Sonra taxt-tacı ələ keçirmək istəyən qardaşlarına və onlara dəstək olan saray adamlarına divan tutmağa başladı. Mənuçöhrün dul qalmış arvadı Şirvan məlikəsi, IV Davidin qızı şahzadə Tamarın qıpçaqlara arxalanaraq hakimiyyət uğrunda dava edən kiçik oğlunun və ona qatılan böyük oğlunun edamına qərar verildi.

Şirvan məlikəsi Tamar yaylığını Axsitanın ayaqları altına ataraq, oğlanları üçün ondan aman dilədi. Xaqani bu zaman yeni hökmdarı anasına qarşı mərhəmətli olmağa çağırdı. Bundan sonra Axsitan ögey anasına övladları ilə birlikdə sarayı tərk edib Gürcüstana qardaşı oğlu – gürcü hökmdarı III Georginin yanına getməyə izn verdi...

“Şah tacına məftun olan kəs dərviş deyil, gərək dərviş yoxsulla şahı bir gözlə görə...” Bu cür sufiyanə düşüncələrlə o, yenə saraydan uzaqlaşmaq istəyirdi. “Fələyi yıxmaq üçün göylərə nərdivan tapmayan” şair əlacı “başını

ayaq edib qaçmaqda” görürdü. Xaqani açıq-aydın görürdü ki, zəmanəsində “cahillər rahat olduğu halda, alimlər əziyyətdədir; alicənab adamların safsız və zalım dövlətli adamlara möhtacdırlar”.

Taxta yeni çıxan hökmdar tək-cə hökm sahibi deyildi, həm də söz sərrafı, sənət bilicisi idi. Bəlkə elə buna görə Axsitan Xaqanidən daha gözəl təriflər, mədhiyyələr gözləyirdi... O isə ömrünün müdrik çağını yaşayırdı, şeirinin cövhərində irfan olmayan şairlərin cərgəsinə qatılmaq istəmirdi. Ona görə şairin qələmindən çıxan əsərlərindən yaşadığı zamanın siması boylanmalı idi. Sarayda yaşayan şairinsə, mədhiyyəçilikdən uzaqlaşması mümkün deyildi. Xaqani onu da bilirdi ki, saraydakı bədxahları gec-tez onu “dövlətin və dinin cəlalı” deyə xitab etdikləri Axsitan ibn Mənuçöhrün gözündə düşməyə çevirəcəklər. Şirvanşahsa atası kimi çətin ki, onu əfv edərdi... O, şair fəhmiylə duyurdu ki, getdikcə sarayda yaşamaq onun üçün dözülməz olacaq! O, artıq ikiüzlülük, riyakarlıq, alçaqlıq, intriqaçılıq şəraitində qala bilmirdi. İçində sanki haqsızlığa qarşı üsyan vurnuxurdu. Xəyalında Xızır peyğəmbərlə danışırdı və onun diliylə özünə deyirdi:

– İndi, bax, zəmanə korlanmışdır, ah!

Cəmşid qul olmuşdur, kor dev-padşah.

Get bu şər qapıdan,

Xaqani, hökmən Haqqın dərğahına pənah apar sən!

Yenə Şirvana yaz gəlmişdi. Çəməngahda gül-gülü çağırırdı, bülbül-bülbülü. Bahar güllərinin şairanə gözəlliyinə tamaşa etməkdən nə könül doyurdu, nə də onu seyr edən gözlər... Meysəri dağından həzin-həzin əsən meh çöldə-bayırda yaşıl otlara, bağda-bağçada gül-çiçək kollarına, tumurcuq vurmuş ağaclara sığal çəkirdi. Sanki təbiət xoş təblə dil açıb: “Şad-xürrəm yaşa, bu cahanda ey bəni-Adəm!” deyirdi.

Fəqət, yerin-göyün üzünü güldürən təbiətin bu gözəl çağı Xaqaninin qəlbinə sevincdən çox, qəm-qüssə gətirmişdi. Saraydan getmək, uzun səfərə çıxmaq sevdası onun rahatlığını əlindən almışdı, son vaxtlar tərki-dünyaya dönmüşdü; bütün günü öz kiçik hücrəsində oturub gözünü xəyalən getdiyi uzaqlara dikirdi. “İlahi, hər dərdim sənə bəllidir, özün əlac eylə mənim dərdimə...”

O, hərdən daldığı fikirlərdən ayrılırdı, divarlarına rəngli kaşı üzlük çəkilmiş hücrənin ortasında qoyulmuş, səkkizguşəli alçaq kətilin üstündə yarımçıq qoyduğu əlyazmasına gözücu baxırdı.

O, yenidən Məkkə səfərinə getməyə can atırdı. İndi kətilin üstündə yarımçıq saxladığı mədhiyyəni tamamlayandan sonra Şirvanşahın xanımı Səfvətəddin Səfvət-İslama göndərmək qərarına gəlmişdi. Bir vaxtlar Axsitandan Böyük Mənuçöhrə şikayət edən şair indi də onun biganəliyindən xanımına gileylənirdi. Xaqani Şahbanudan ona

Məkkə ziyarətinə getməsi üçün Şirvanşahın iznini almağı rica edirdi. Hətta onu oğlu məlik Fəxrəddinin canına and verirdi. Xaqanı onun – Şirvanşah vəliəhdinin tərbiyəçisi və müəllimi olmuşdur.

Şahbanu İsmətəddin Səfvətəddin Səfvət-İslama yazırdı ki, “Bu il Məkkəyə getməyə niyyət etmişəm, bu arzu ürəyimi intizara girov eləyibdi. Şərqin və Qərbin xanımının mənim üçün icazə istədiyi gündə, xoş müjdəni eşitmək üçün iki qulağım dörd olmuşdur...” Qələmini götürüb yazısına düzəlişlər elədi.

“Cəmsid ailəsində xanım olan, ey qadın!

Ailəyə şəərəfdir sənin mübarək adın! .

... Şair şah sarayında əl çəkib xidmətindən,

Sonra da məhrum qalıb şah verən nemətindən.

İndi ki, bağlanıbdır üzümə şah dərbarı,

Yad ellərə getməyə icazə versin barı!

Arzum budur, bu işdə vasitəçim olasan,

Səndən yaxşı kim olar, mənə əziz, mehriban?

... İstədim bir şeir yazım, vidalaşib gedərkən,

Şeir yox, tərif dolu söz axıtdım dilimdən...

... Çox çəkmədi ki, onun hücrəsinin qapısı döyüldü.

Gələn Şirvanşah divanxanasının gənc katiblərindən biri idi. O, Xaqanını başdan-ayağa süzüb dedi:

– **Əbu- 1- Müzəffər** Məlik əl-Müəzzəm sizi hüzuruna çağırır.

Divanxana işçisinin səmindən yağan kədər Xaqaninin qəlbinə bir nisgil kimi çökdü. Belə çıxırdı ki, məlikə hökmdarı yola gətirməyib. Şirvanşah Axsitan taxtında oturub başına qızıl tac qoymuşdu. O, əlində Xaqaninin şahbanu Səfvətəddin Səfvət-İslama yazdığı məktubdan yalnız iki beyt oxudu:

... İstədim bir şeir yazım, vidalaşib gedərkən,

Şeir yox, tərif dolu söz axıtdım dilimdən...

Sonra Şirvanşahın son qərarı belə söylədi:

– Mən sənin Şamaxıda qalib dövlət işləri ilə məşğul olmağını istəyirəm.

Xaqani elə bil qurd ürəyi yemişdi. “Dərdimə vaqif olan dostun zülmü həddin aşbsa, onda mən qılncı özümə mehriban dost seçmişəm... Mən quşam, sevgi qəfəs, burdan uçsam belə, dönmək üçün o yuvanı seçmişəm” deyərək artıq hökmdara minnətçi salmaqdan vaz keçmişdi.

Günlərin bir günü Axsitanın qərarına əhəmiyyət vermədən səfərə hazırlaşib yola çıxdı. Hökmdarın adamları onu Beyləqandan geri qaytardılar. Bu dəfə o, Şirvanşahın hökmü ilə azadlıqdan mərhum edilib, Şabran qalasındaki zindana salındı. Səfərə çıxmaq, Həccə getmək sevgisinin sanki onu zindana aparacağını əvvəlcədən fəhm etmişdi:

Mən mənə yaradan tutuyəm, əfsus,

Şabran qalasında olmuşam, məhbus.

Üç ay tamam olmamış Axsitanın bibisi, Böyük Mənuçöhrün bacısı İsmətəddinin sayəsində zindan əzabından qurtuldu. Zindandan çıxandan sonra yenə sarayın mötəbər adamları hökmdarın hüzuruna xahiş-minnətçi gəldirdi. Onların arasında Şirvanşahın ən güclü və sözükəçən bahadırlarından olan Əmir Saleh Əsədəddin var idi. Onun kəskin qılıncı sayəsində Axsitan taxt-tac sahibi olmuşdu. Nəhayət, Xaqani Məkkəyə getməyə icazə alır.

... O gün Sarayda Şirvanşah başda olmaqla hamının gözü Xaqaniyə dikilmişdi. Onun zindan əzablarını əks etdirən görkəmindən məğrurluq yağırdı. Dini hər iki dünyasının ruzisi bilən Xaqaninin sanki Allah sevgisi, Azadlıq eşqi Axsitanın inadına qalib gəlmişdi.

– Böyük xaqanimiz Əbül müzəffər, mənə yüksək iltifatınıza görə çox sağ olun, – deyər əlini sinəsinə qoyub bağır basdı, – arzum budur ki, daim göylər qılıncınıza mədət versin, zəfər çalanların önündə gedəsiniz!

– Mən sənin sədaqətinə şübhə etmək istəməzdim... Səfər yolun açıq, ziyarətin mübarək olsun!

– O müqəddəs məkanda – Məkkəyi-Mükərrəmədə, Mədineyi-Münəvvərədə mən Allahdan dualar edəcəyəm ki, inşallah, qoy Rəbbimiz öz mərhəmətini sizin üzərinizdən heç vaxt əskik etməsin.

Azadlıq coşqusu onun könül aynasından kin-küdurəti silib təmizləmişdi...

O gecə yenə Ay doğmuşdu. Xaqani nəzərində təzə ay üfüqlərin qulağından asılmış sırğaya bənzəyirdi.

Ertəsi gün səhər namazından sonra saraydan çıxanda Xaqaninin sevinci köksünə sığmırdı. İçində iki-üç ildən çox yuva salmış qəm-qüssəsini şadlıq hissi dağıtmışdı. Göyə boylanıb: “Allahım, sənə şükürlər olsun!” – dedi. Göy üzündə üfüqlər də sanki al-əlvən qızılı don geymişdi.

“Biz də səninlə Haqqın dərgahına pənah aparırıq!” Yox, bu səs göydən deyil, yerdən gəlirdi. Burda onu əhatəyə alan dostları və yaxınları şairi ikinci Həcc səfərinə təklif etməyə istəməyirdilər...

Xaqani özü də bərk narahatlıq keçirirdi. Kim bilir, bəlkə də şair fəhmi ilə irəlində nəşə olacağından ehtiyat edirdi. Ona görə oğlu Rəşidlə arvadı Fatiməni Məlhəmə – əmisi oğlu Vəhidəddin Osmanın yanına göndərirdi. Fatimə hamilə idi. Həm də tez-tez xəstələnirdi.

– Bu vəziyyətdə uzun səfərə taba gətirməzsən. İnşallah, mən Məkkə ziyarətindən gələncən sən də azad olarsan, qızımız olsa, anam Rəbiənin adını qoyarsan. Rəşid səninlə qalacaq.

Bir neçə gündən sonra qohumları, dostları və qulluqçuları da onunla birlikdə Mücirəddin Beyləqani də vardı.

Qab-qacaq, geyim-keçim yığılmış xurcunlarla, ərzaq dolu heybələrə, yüklənmiş dəvə karvanını Xaqaninin oğ-

lu Əmir Əbdülməcidlə birlikdə üç-dörd atlı müşayiət edirdi. Zəvvarlar, adətən, karvansaraylar olduğu yerlərdə dayanar, dincələr, sonra yola davam edərtilər... .

Athılardan ikisi – Xaqani Şirvani ilə Mücirəddin Beyləqani yanaşı gedəndə şeir-sənətdən söhbət edir, bu minvalla yolun “ömrü”nü qısaldırdılar. Yolboyu Xaqani birinci Həcc səfəri zamanı tanış olduğu alimlərlə görüşür, Mücirəddin Beyləqanini onlarla tanış edirdi.

– Mücir, – deyə günlərin bir günü Xaqani Mücirəddin Beyləqaniyə xitab etdi, - mən Gəncədə olanda Nizami Gəncəvi adlı gənc şairə söz vermişdim ki, əgər inşallah, mənə ikinci dəfə Həccə getmək nəsib olsa, onu da özümlə aparacağam, amma...

– Amma bu səfər mənə qismət oldu, ustadi-əzəm!

O, rübailərinin birində özünü ustadından yüksək tutaraq belə öymüşdü:

Firuzə göy kimi üzük qaşım var,
Yəhərli atımdır mənim ruzigar.
Şərimin, nəsrimin sünbüllərindən
Minlərlə Xaqani başaq toplayar.

Xaqani bu rübaini eşidəndə əvvəlcə üzünə xəfif təbəssüm qonmuşdu, sonra müəllimi Əbül Üla Gəncəvini xatırlamışdı. Onunla söz güləşdirdiyi günləri yada salanda üzünə illərin o üzündən gələn kədər buludu çökmüş-

dü. Fələki Şirvanini, Şamaxıdan gürcü çarının sarayına gedən İzəddini gözlərinin önündə canlandırmışdı, sonra demişdi:

– Əgər kimlə dostluq etsən, ona həddən artıq bağlanma, Mücir! Adam var ki, bilməz nədir qanacaq, yaxşı adamlara lağ edər ancaq...

Və sanki sayıqlaymış kimi bu rubaini pıçıldamışdı:

Gəncliyim qüssədə, ələmdə keçdi,
Günlərim, bilirsən, nə qəmdə keçdi.
Dostların ölümü belimi бүkdü,
Ömrüm mərsiyədə, matəmdə kecdi.

Yolboyu onlar çoxlu rübailər, qəzəllər dedilər.

1176-cı ildə Xaqani öz başının dəstəsilə Bağdada yetišdi. Burada Bağdadın təzə xəlifəsi əl-Müstədi²⁰ onu özündən əvvəlki xəlifə əl-Müqtəfidən də təntənəli qarşıladı. Xəlifə əl-Müstədi türk qızı Zümrüdlə izdivac bağlamışdı. Misirin hakimi olan Səlahəddin Əyyubi Bağdadda oturan Abbasi xəlifəsinin hakimiyyətini tanıyırdı.

Abbasi sülaləsinin nümayəndəsi Əl-Müstədi sünni idi. Bağdaddakı üləmalar cümə namazları zamanı Əl-Müstədini vəsf edir, adına xütbələr oxuyurdular...

“Abbasilər xilafəti sayənizdə şöhrət tapıb, ey böyük fəzilət sahibi”, – deyə Xaqani onun şəninə tərif dedi. İtaət edib təşəkkürünü bildirdi.

²⁰ 1160-cı il

– Allahın qullarına havadar olana Allah zəfər qazandırar!

Bir necə gündən sonra Xaqaninin başçılıq etdiyi zəvvar dəstəsi Bağdaddan Məkkəyə, oradan da Mədinəyə yola düşdü. Burada o yenə Məhəmməd peyğəmbərin qəbrini ziyarət etdi, zəfəranla "tövbə" yazıb xalq arasında mövcud olan ənənəyə görə, həmin yazını peyğəmbərin qəbri qarşısında torpağa basdırdı.

... Geri dönərkən Bağdada az qalmış yolda pusqu qurmuş çapqınçılar karvana basqın etdi. O məqamda yorğun dəvələr üzləri qibləyə sarı oturmuşdular.

– Hansı qövmdən olduğunuzu bilmirəm, amma sizi müqəddəs Kəbəyə and verirəm, bizim miniyimizi əlimizdən almayın, çün biz bura uzaqdan gəlmişik.

Karvan basan quldurların başçısı atından enib, Xaqaniyə yaxınlaşdı:

– Hərgah sən dini-məsihi qəbul etsən, onda dəvələrinə aparmaqdan vaz keçərik.

Xaqani onu öz nəsihətləri ilə yola gətirməyə çalışsa da, faydası olmadı. Bu zaman oğlu Əmir Əbdülməcid qılıncını çıxarıb oğrulara müqavimət göstərmək istədi. Amma quldurlardan biri onu oxla sinəsindən yaraladı. O, atasının qolları üstündə can verdi.

Quldurlar Şirvandan zəvvarların səfərə çıxdığı on dəvəni atdöşü edib qumlu səhrada gözdən itdilər. Xaqani oğlunu səhrada köhnə bir məbədin yaxınlığında torpağa

tapşırırdı. Sağ qalan adamları ilə günlərlə yol getdikdən sonra birtəhər Bağdada gəlib çatdı. Onun bir neçə gün ərzində saç-saqqalı xeyli ağarmışdı. Elə bil birdən-birə qocalmışdı. Başına gələn hal-qəziyyəni məktuba yazıb Şamaxıya qayıdan zəvvarlardan Şirvanşah sarayına – Əmir Saleh Əsədəddinə yolladı.

Məktubunda nəsturi məzhəbindən olan quldurların yolda əlindən aldığı on dəvənin əvəzində ona bir-iki dəvə yollamasını rica edirdi...

Xəqani Şirvani Bağdadda vaxtını boş keçirmirdi. Burada vaxtilə türk-səlcuq hakimlərinin vəsaiti hesabına məşhur vəzir Nizamülmülkün şərəfinə tikilmiş “Nizamiyyə” mədrəsəsinə baş çəkdi. O, bu mədrəsənin bütün Şərq aləmində qüdrətli elm ocağı kimi şöhrət qazandığını yaxşı bilirdi. O, Bağdada ilk səfəri zamanı öyrənmişdi ki, Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi “Nizamiyyə” mədrəsəsinin açılış günündən ömrünün sonuna qədər, təxminən qırx il burada dərs deyib, eyni zamanda mədrəsədəki məşhur kitabxananın təşkilatçısı və rəhbəri olmuşdu.

Xaqani Mücirəddin Beyləqani ilə birlikdə Bağdadın “Bab Əbrəz” qəbiristanlığında dəfn olunmuş Xətib Təbrizin məzarını ziyarət etdi. Ruhuna fatihə verib, dualar oxudular.

– Deyilənə görə, onun dəfn mərasimində bütün Bağdad əhli iştirak edib! Bir alimin itkisinə görə böyük bir şə-

hərin ayağa qalxması onun xoşbəxtliyidir. Qoy Allah Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əliyə rəhmət eləsin!

Bağdadda bir həftəyə yaxın qalan Azadlıq zəvvarı qonşu ölkə və vilayətlərin hakimlərindən öz saraylarına bir çox dəvətlər alırdı.

– Şahların əlindən sədəqə almaq, onlara mədhiyyə deməyə dəyməz! Siyasət damğasından yaxanı qurtarmaq üçün saraydan uzaqlaşmaq gərəkdir.

Mücirəddin Beyləqani onun sözlərinə diqqətlə qulaq asırdı.

– Azadlıq olmayan yerdə dəxi qələm əhlinin düşüncəsindən sağlam döl yarana bilməz! Mücir, bil ki, bu cah mülkündə azadlıqdan şirin nemət yoxdur...

Bağdadda olarkən o, bu şəhərə və orada keçirdiyi günlərə çoxlu şeirlər həsr etdi, cümə günləri məscidlərdə dualar oxuyur, namaz qılırdı. Özünə “nə qəribəm, nə fəqirəm, nə əcəm, nitqim ilə Bağdada hakim mənəm” deyən Xaqanini bura ilk səfərindən yaxşı tanıyan bağdadlı alimlər ona bu dəfə “Də-biri-ərəb” ləqəbi ilə xitab edirdilər.

Əmir Saleh Xaqanidən məktub alan kimi yubanmadan Bağdada on dəvə göndərmişdi. Şamaxıdan gələn dəvə və karvanı Bağdaddakı karvansarada bir gün dincəltdi. Karvansaradan Təbriz abı-havası gəlirdi. Burada təbrizli zəvvarlar vətənə dönmyə hazırlaşırdılar. Xaqanidə Təbrizə getmək, bir müddət orada məskən salmaq həvəsi baş

qaldırdı. Ertəsi gün onlar təbrizli zəvvarlarla yola çıxdılar. Yolda olarkən Şirvanşah Axsitanın sevimli oğlu – Fəxrəddinin ölüm xəbərini eşitdi. Xaqani bir vaxtlar tərbiyəçisi olduğu gənc şahzadənin ölüm xəbərindən çox məyus oldu. Axsitana çaparla başsağlığı göndərdi.

1177-ci ilin yayında Xaqani Diyarbəkrdən keçərkən bir neçə gün burada qalıb, Anadolunun mədəni mərkəzlərini gəzib-dolaşdı. Sonra Təbrizə gəldi. Bu vaxt Təbriz artıq Atabəylər dövlətinin paytaxt şəhəri idi. Getdikcə Azərbaycan Atabəyləri xanədanı orta və yaxın şərqin ən nüfuzlu dövlətinə çevrilirdi. Bu sülalə elmə yüksək qiymət verir, alim və şairlərə hörmət göstərirdi. Onlar Naxçıvanda, Həmədanda, Təbrizdə mədrəsələr açdırır, Şərqin tanınmış alimlərini dəvət edib onlara hədiyyələr verirdi.

Qızıl Arslanın mərkəzi iqamətgahı Təbrizdə yerləşəndən sonra şəhərdə abadlıq və quruculuq işləri daha da rəvnəq tapmışdı.

Təbrizdə gümbəzləri göz oxşayan üstüörtülü bazara yaxın karvansarada dayandılar. Bura Şamaxıdan da tacirlər gəlib-gedirdi. Bazarın hər künc-bucağında oturan hamballar dördgözlə bura gələn tacirlərin çağırışını gözləyirdilər. Bəziləri yükü elə belindəcə daşıyırdı, bəziləri isə əl ilə düzəldilən taxta arabalarla... Buradan Təbrizin yun, üzərində quş və heyvan təsviri olan ipək və pambıq parçaları, xalı-xalçaları karvanla qonşu ölkələrə aparılırdı.

Şamaxıdakı ailəsindən xəbər tutmaq niyyəti ilə Xaqaninin gözləri şirvanlı tacirlər arasında tanış-biliş arayır-
dı. Çox vaxt Mücirəddin Beyləqani də onunla birlikdə Təbrizdə karvansaraları, rastabazarları gəzib-dolaşırdı.

Bir həftədən çox idi ki, Xaqani Təbrizin dolanbac küç-
çələri, Rəvvadilər xanədanının zamanında salınmış abad
məhəllələri ilə addımlayırdı. Bəlkə də bu an özü də bil-
mirdi ki, Şamaxıdan ailəsi ilə bağlı bəd xəbər alandan
sonra ömrünün iyirmi dörd ilini bu şəhərdə keçirəcək,
burada həm müəllimlik edəcək, həm də bu şəhərin zən-
gin kitabxanalarında saxlanan qədim əlyazmalarla tanış
olacaqdı! Burada özünə dostlar tapacaqdı...

Aradan bir neçə gün ötüb-keçdi. Özü-özünü sakit-
ləşdirir, səbir diləyirdi: “fəzilət, Xaqani, baş ağrısıdır, hə-
mişə dərdlidir fəzil adamlar.”

Və günlərin bir günü düşmənlərinə də arzulamaya-
cağı o bəd xəbər gəlib Xaqanini bu şəhərdə də tapdı.

– Əfzələddin Xaqani! – deyərək bir nəfər qoca təcücüb
və heyrət içində Təbriz bazarının ətrafında ona yaxınlaşdı.
Görkəmindən Şirvandan gələn tacirlərə oxşayırdı. O, sağ
əlini sinəsinə qoyub təzim elədi.

– Demə, mənim qismətimdə bu dövrü-zəmanədə
adı dillər əzbəri olan şair Əfzələddin İbrahim Əli Nəccar
oğlu Xaqani ilə bu şəhərdə görüşmək də varmış...

Xaqaninin də, Mücirəddin Beyləqaninin də maraq və
sual dolu baxışları ona dikilmişdi.

– Məni tanımadınız? Adım Allahın qulu - Abdulladı. Məlhəmdə çərçilik edərdim. İndi burdan Şamaxıya xəz aparıram, ordan da bura...

Xaqani səbrini basıb onun sicilləməsinin başa çatmasını gözləyirdi. Düşünürdü ki, əgər Şamaxıdan gəlmiş bu tacir vaxtilə Məlhəmdə çərçilik edibsə, həm də məni tanıyırsa, onda ailəsini, əmisi oğlu Vəhidəddini də tanıyır. İstəyirdi ki... Amma onun sual verməyinə ehtiyac qalmadı.

Tacir söhbətinə davam edib dedi:

– Hər dəfə uzaq səfərə çıxmazdan öncə mən gedib əminiz Ömər ibn Osman Kafiəddinin - Dədə Günəşin məzarını ziyarət edirəm... Alverim uğurlu olur. Son ziyarətim zamanı orada əminiz oğlu Vəhidəddin Osmanın və gənc oğlunuz Rəşidin dəfn olunduğunu eşitdim... Zövcəniz Fatimə də uşağını dünyaya gətirərkən onlardan az sonra Haqqın dərgahına qovuşub...

Xaqani başını tutdu... “Bəs... bəs... ” deyib nəsə soruşmaq istədi.

Dünyagörmüş tacir elə bil onun ürəyini oxuyurdu.

– Anan Rabiənin adını daşıyan qız uşağı da...

Xaqaniyə elə gəldi ki, çiyinə vaxtilə Ərdəbildən keçərəkən tərif etdiyi ağ çalmalı Savalan dağının ağırlığı çökdü.

Dərin kədərə qərq olmuş şair:

– İlahi, – dedi, – bu dərdləri mənə necə rəva görürsən? Vəhid üçün çox darıxırdım, hicran məni əzirdi. Görü-

şünə can atmağım əbəs oldu, indicə qulağıma gəldi onun “vəfat etdi” xəbəri... Qulağımın deşiyindən çıxdı canım, ah, aman!.

– Başınız sağ olsun, ustad! – deyə Mücirəddin Beyləqani onun çiyinlərindən tutub ayağa qaldırdı.

Qoca tacir elə bil qəfildən bəd xəbər vermək üçün peyda olmuşdu. Xaqanini pərişan görcək “Allah hamısına rəhmət eləsin!” – deyib qeyb oldu.

... Amma qoca tacir qeyb olmamışdı. Günorta çağı Təbriz bazarında yaxşı tanıdığı bir neçə tacirlə Xaqaninin yaşadığı Surxab məhəlləsində qurulmuş yas mərasiminə gəldi. Ehsan süfrəsində gələnlərə çay, xurma, şirniyyat paylanırdı. Məhəllə məscidinin imamı Şeyx Niftullah Muğani ölənlərin ruhuna yasin oxudu.

O gün Xaqaniyə başsağlığına gələnlərin arasında Təbriz sarayında Atabəy Qızıl Arslanın qulluğunda yüksək vəzifə tutmuş Seyfəddin Bəydəmir də vardı. Bəydəmir öz ağılı və sədaqəti ilə hökmdarın etimadını qazanan məmlük idi. Deyilənlərə görə, onun zəngin kitabxanası vardı və alimləri, şairləri hər cür himayə edirdi...

O gün bağrını qəmə məskən edən Xaqaninin üstünə zalım fələk sanki dörd bir yandan hücum çəkmişdi. Əmisi oğlu, həyat yoldaşı, gənc oğlu Rəşid, anasının adı qoyulmuş üzünü görmədiyi qızı... Onlara yas tutmağa

özündə güc tapa biləcəkdimi? Canlı heykəl kimi oturub fikrə dalmışdı.

“Bu Təbriz şəhərində sənin dərdini çəkən, Xaqanidən başqa bir qəmli insan görməyim...” deyə iyirmi beş il bir yerdə yaşadığı həyat yoldaşı ilə tanış olduğu Kür çayının salxım söyüdlü sahilini xatırladı...

Sonra elə bil göz yaşları içinə axan canlı heykəl dil açdı. Göz yaşları saqqalına süzülən Xaqani iyirmi yaşında dünyasını dəyişmiş oğlu Rəşidə ağı deyirdi.

Firqətində bala, bundan da betər yansın atan,
Söndü şəmin, kor olub qüssədən odlansın atan.
Kəkliyim, təşnə dodaqlar ilə uçdun, gözü qan,
Bir turactək sənin arxanca qanadlansın atan.
Ürəyi dərqli anan oldu qəmindən nalan,
Ananın qəlbi kimi yansın, aovlansın atan.
Atanın canı idin, cismini tərk etdin oğul!
O başı daşlını nalan qoyub getdin, oğul!

Sözü də matəm libası geymişdi. Oğlunun ölümünə həsr etiyi mərsiyə yasa gələnlərin hamısını kövrəltmişdi.

Xaqani Şirvaninin dərdinə həm Bağdaddakı, həm Təbrizdəki, həm də Şirvandakı dostları şərik olurdular, ona başsağlığı verib səbir diləyirdilər.

Çox çəkmədi ki, Şirvanşah Axsitan onun yanına başsağlığına və Şamaxıya qayıtmaq xahişi ilə elçilər göndərir-

di. Şamaxıda doğmalarını itirən sənətkar bir də oraya qayıtmaq istəmədiyini elçilərə bəyan etdi... Hərçənd o, Şirvanı çox sevirdi... Ona qulluq eləməyi özünə mənəvi borc bilirdi. Fəqət, bir daha oraya qayıtmağı düşünmürdü...

– Şamaxı mənim sevimli yurdumdu, mən onun qoynunda xaniman qurdum, ordan pərvazlandım. İndi ümidim, pənahım Təbrizdir mənim. Bura da mənə həm doğmadır, həm də əziz. Şamaxı mənə anadırsa, Təbriz də atadır.

Anasından küsən körpə bir uşaq
Ata ağuşunda yer tapar ancaq...

Seyfəddin Bəydəmir ilə dostluğundan çox məmnun olsa da, bir gün onun da dostanə təklifindən imtina etməyə özünü məcbur etdi.

Dostunun:

– Sənin Şirvanşah sarayında gününün xoş keçmədiyini, hətta iki dəfə zindana düşdüyünü yaxşı bilirəm. Amma Qızıl Arslanın sarayında sənin günün şeir və musiqi məclislərində şən keçəcək... Darıxmazsan! Atabəy səni saraya dəvət etmək üçün məni vəkil edib...

– İstəməzdim mənim cavabımdan dostluğumuza xələl dəysin! Amma daxilimdə bir səs mənə deyir ki:

Ey Xaqani, sən şahların xidmətindən uzaqlaş,
Ki, yaxanı qurtarasan siyasət damğasından.

Şərab dolu qədəh kimi gəzmə şahlar əlində sən,
Bağrın olar qan dənizi, kirli sutək tullanarsan.
Yaxınlaşıb, uzaqlaşsan, Günəş bilib onları, bil,
Ay kimi, gah bədr olsan da, tez incəlib yox olarsan...

Seyfəddin Bəydəmir təklifini rədd etdiyinə görə Xaqanidən incimədi. Çünki bilirdi ki, Xaqaniyə hüsn- rəğbət bəsləyən başqa padşahlar da onu öz saraylarına dəvət edir və sənətkar müxtəlif bəhanələrlə onların bu dəvətlərini rədd edir...

O gün Xaqani Seyfəddin Bəydəmir də dedi:

– Sənin mənə göstərdiyin iltifatına qarşı minnətdaram. Bu zamanədə hər bir şairə ədalətli hökmdarın sarayında yaşamaq səadətdir. Əgər məni özünə gerçək dost bilirsənsə, onda Mücirəddin Beyləqanini Eldəgizlər sarayında xidmətə apar. Məhəmməd Cahan Pəhləvana, onun qardaşı Qızıl Arslana çox yaxşı mədhiyyələr yazmaq qüdrətinə malik bir şairdir.

Amma onun özünə şah saraylarından hələ də dəvətlər gəlirdi.

Mərhum Böyük Mənuçöhrün bacısı İsmətəddin 1177-ci ilin payızında Məkkəyə gedərkən üç ay Təbrizdə qaldı. O da Xaqani ilə görüşüb, ona Şamaxıya qayıtmağı tövsiyə etdi. Və Şirvanşahın göndərdiyi hədiyyələri ona verdi.

– Axsitanı oğlu-varisi olması münasibətilə təbrik etdiyinə görə sənə bu hədiyyələri göndərüb ...

– Qoy bu cahanda Şirvanşahın günəşin ömrütək adı daima var olsun...

– Bəs onun Şamaxıya qayıtmağın barədə təklifini qəbul edirsənmi?

Xaqani Məkkə zəvvarı olan Şahbanu Xatunun hüzurunda ayaqüstə dayanmışdı. Qəlbində Böyük Mənuçöhrün bacısı olmaqdan dolayı ona Şamaxıda Gülüstan qalasını köklü şəkildə yenidən tikdirdiyinə görə dərin hörmət bəsləyirdi. Gülüstan qalası, həm də Şirvanşahlar sülaləsinin uzun müddət yaylaq yeri – yay iqamətgahı kimi tanınırdı. Xaqani bu qalanı vəsf edərkən onu Kəbədəki **Buqbəys** dağına bənzətmişdi. Dəfələrlə Şirvanşahların son sığınacağı olan bu əfsanəvi qalanı “Kəbə **Büqbəysin** ətəyində olduğu kimi, Şamaxı da Gülüstanın ətəyindədir”, – deyə öymüşdü.

Xaqani Şahbanu Xatunun yardımını ilə Şabran zindanından azad olduğunu unutmamışdı. Bəlkə elə bu səbəbdən idi ki, odla su arasında qalmışdı. Nəhayət, o:

– Ey Şirvan mülkünün tək gövhəri, – deyə Şahbanu Xatuna xitab etdi, – mən təmənnasız xanımlar şahını tək mehribanı sanmışam. Sizin tövsiyənizdə və sualınızda şahənə Məryəm hökmü var. Xidmətində az görünsəm də, mən Şirvanı özümə qibləgah bilirəm. İnanın ki, Şamaxısız mənim üzüm gülməz, gözlərim ağlar... Qəlbimin başında dağ boyda ağır intizarım var. Bəzən gecələr vətən həsrətilə göz yaşı tökürəm. Hər sözümün başında “Ah, Vətən!”

deyirəm... Fəqət, belə güman edirəm ki, mənim Təbrizdə də gördüyüm işlərin Şirvanşah sarayına az da olsa, faydası toxunacaq!. . Hər səhər əl qaldırıb Haqqın dərgahına Şirvanşaha da, sizə də duaçı olacam. Qoy Allah–təala ziyarətə getdiyiniz yolda sizə yardımçı olsun...

Amma Şahbanu Xatun Təbrizdə uzun müddət qalmağını ziyarət bilib Şamaxıya döndü. Sonra bu hadisə ilə bağlı qəsidədə Xaqani yazdı ki: “bu vaxta qədər mən yalnız İxlat hakiminin arvadının uzaqdan-uzağa Məkkəni ziyarət etdiyini eşitmişəm”.

... Günlərin bir günü gürcü çarı III Georgi də eyni xahişlə ona müraciət etdi. Bu barədə Tiflisdən, Georginin sarayında yüksək vəzifə tutan dostu İzəddin Şirvani də ona məktub yazdı. Ancaq azadlıq zəvvarı yenə dediyindən dönmədi...

“Könlüm Təbriz şəhərindən ayrılmaz bir an...”

İsmətəddin xanım Şamaxıya dönəndən sonra Xaqani ilə Şirvanşah arasında isti münasibətlər yarandı. O, Təbrizdə Axsitanın sifarişlərini yerinə yetirməyə başladı, Şirvanşah onunla yazışır, o da ona cavab yazıb yeni şeirlərindən göndərirdi. Şirvanşah da, onun saray əyanlarının bir çoxu yaxşı bilirdi ki, Xaqani Təbrizdəki evini, Şirvanşahlar xanədanının səfirliyinə çevirib. Burada həmişə Şirvandan rəsmi və qeyri-rəsmi gələn qonaqları qəbul edir. Məktublarının birində Xaqani yazırdı ki, hər il Təbrizdəki qonaqlarına üç-dörd min dinar pul xərcləyir.

Məktubu alan kimi Axsitan sarayın baş xəzinədarına tapşırırdı ki, Təbrizdə Xaqaninin bütün xərclərini Şirvanşah sarayının xəzinəsindən ödənilməsini təmin etsin!

O dövrdə şair heç də tanıdığı dostlarının gözündən uzaq, könüllərindən iraq deyildi; sufiliyə meyli Təbrizdə çoxlu alimlərlə tanış olmaq imkanı qazandırmışdı... Mücirəddin Beyləqani, Seyfəddin Bəydəmir, Xəzər Munis və başqaları tez-tez ona baş çəkirdilər. Ruhani dostları, məhəllə mollası Şeyx Niftullah Muğanı onun tənha yaşamasından çox narahat idilər. Bir gün Mücirəddin Beyləqani də onunla bu barədə söhbət elədi:

– Ustadi-əzəm, Təbriz üləmalarından eşitdiyimə görə, ahıl yaşında belə kişinin dul qalması şəriətə görə günah sayılır.

Xaqaninin gözləri ona baxsa da, xəyalı Şirvana qanad açdı. Güllü-çiçəkli bir bahar günü Şirvanşah sarayına gəlməyi, müəllimi Əbül Üla Gəncəvinin onu Şirvanşaha təqdim etməsini, Aybikə ilə kəbin bağladığı və nikahlarını pozduğu günlər gözlərinin önündə canlandı...

– Hər dəfə Xorasana getmək arzusu baş qaldıranda Reydə başıma gələn əhvalatı, orada ağır xəstələnməyimi xatırlayıram. Bax bu acı xatirə mənim Xorasan sevdamın qarşısına hələ də Çin səddi çəkir... İndi deyirsən ki, Mücir, üçüncü dəfə də evlənim?..

Mücir cavab əvəzinə bir rübai dedi:
Kuyində qəmə dözməyimə fərman var,
Ağlar bu gözümdə hər gecə tufan var.
Qəlbim yaşadır dərdlərini dərmansız,
Dözmək gərək, nə qədər bədəndə can var.

Xaqani onun rübaisində “qəmə dözməyimə fərman” ifadəsini bəyəndi və öz rübailərindən birini oxudu:

Xaqani Buğdayı sifətin behiştə bənzər,
Aşıqlər Adəmtək dövrəndə gəzər.
Buğdaya dəyməmiş Xaqani əli,
Cənnətdən qovdular onu bixəbər.

Aylar-illər ötüb keçirdi. Onun yaşı çoxdan yetmişə ötmüşdü. Ahıl yaşlarında sufi şeyxi kimi həyat sürürdü... Mücirəddin Beyləqani bir dəfə ordan-burdan söz saldı, sonra yenə ustadının yalnız qalmasına eyham vurub dedi:

Darıxdım təklikdən, kimsəsizlikdən,
Qaranlıq pərdələr çəkilsin göydən...

– “Darıxdım təklikdən, kimsəsizlikdən...” – Xaqani onun sözlərini təkrar edib dedi, – eh, Mücir, tale adamdan üz döndərəndə ondan kölgəsi də uzaq qaçır...

Mücirəddin dərindən köks ötürüb dedi:

– Siz özünüz bu taleyi seçdiniz, ustadi-əzəm, bu çağacan hələ də şahların saraylarından gələn dövətləri qəbul etmirsiniz.

Xaqanı gülümsündü. Belə anlarda Mücirəddin Beyləqanı böyük ustad dediyi Xaqanı Şirvaninin zarafat edəcəyini, gülüş doğuracaq söz deyəcəyini yaxşı bilirdi. Bu dəfə də zənnində yanılmadı. Xaqanı saç-saqqalına dən düşən dostuna baxıb dedi:

Eşşəyə dedilər: “Buyur toya gəl”,
Eşşək qəh-qəh çəkib güldü nəhayət.
Dedi: “Siz istəyən rəqqas deyiləm,
Nə də çalğıçitək tapmışam şöhrət.
Hamballıq etməyə çağırırsınız,
Su, odun daşımaq lazımdır əlbət”.

– Hə, ustad, siz dədə-baba məsəlini çox yaxşı nəzmə çəkmisiniz.

– Bu dəxi bizim öz dədə-babamızın danışdığı doğma ana dilimizdə yaranmış bir məsəldir...

– Çoxdandı sizə demək istəyirdim. Eşitdiyimə görə, Gəncəli Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif də Atabəylər sarayına gəlmək təklifindən ısrarla imtina edib. Nədənsə bu davranışı Atabəy hökmdarı Qızıl Arslanın ona hörmətinə zərrəcən də xələl gətirməyib. Hətta deyilənlərə görə, Atabəy Kəpəzin ətəyində bir kəndi ona bağışlayıb...

– Şeir mülkünü nizama salan Gəncəli Nizami!.. – deyər Xaqani bir anlıq fikrə getdi. Nizami Gəncəvi ilə Gəncədə tanış olduğu, Xarəbətdə musiqi sədası altında şeir dediyi günləri xatırladı. Sonra üzünü Mücirəddinə tutub sözünə davam etdi:

– Məgər sən onun Atabəy Şəmsəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvan Eldəgizə ithaf etdiyi “Xosrov və Şirin” məsnəvisini oxumamısan? Bu məsnəvidə Cahan Pəhləvandan başqa, Sultan II Toğrul ibn-Arslan Səlcuqi ilə Qızıl Arslanın da adları çəkilir.

– Oxumuşam, ustad, onu da bilirəm ki, Qızıl Arslan Nizamini görmək üçün Gəncəyə gedib...

– Bu, Atabəylər nəslindən olan hökmdarın nəcibliyinə dəlalət edir. Onu da bil ki, Nizaminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisi bizim şair təbiətli Şirvanşahın da rəğbətini qazanıb. Axsitan ibn Mənucohr bu yaxınlarda öz əli ilə Nizamiyə ehtiramla dolu bir məktub da yazıb və ondan “Leyli və Məcnun” dastanını nəzmə çəkməyi xahiş edib...

– “Xosrov və Şirin” kimi məhəbbət dastanını nəzmə çəkən bir şair əlbəttə ki, ərəblərin qərinələr boyu dildə-ağızda gəzən bu eşq dastanına da farsca özünəməxsus təravət qatmağa qadirdir...

Xaqani onun sözünə qüvvət verib dedi:

– Onun farscası çox sadədir. Hətta o qədər anlaşıqlıdır ki, yazdığını şah da başa düşür, rəiyyət də ...

Sonra o sözünə ara verib yenidən möhürlədiyi bir məktubu Mücirəddinə uzatdı.

– Bu günlərdə ona kiçik bir qitə yazmışam, onu bu məktubumla birgə Gəncəyə yola salarsan.

Mücirəddin məktubu alıb sual dolu baxışlarla ona baxdı.

Xaqani:

– Yəqin bilmək istəyirsən ki, ona nə yazmışam, - deyə soruşdu, – Yazmışam ki,

Sən qiymətli gövhər ikən, qəvvəs kimi baş vurub,

Tapdın təbin dəryasından daha qiymətli gövhər...

Xaqaninin başı bağlı qoyduğu xəzinənin

Tilsimini açmaq bircə sənə oldu müyəssər...

Mücirəddin Beyləqani bir xeyli susdu.

– Bilirsən, Mücri, – deyə Xaqani ona gizli bir sirr açmış kimi səsinə yavaştdı, – bir vaxtlar Şirvanşah Axsitan mənimlə qədimdən dillər əzbəri olmuş Məcnunla Leylinin eşq macərası barədə söhbət etmişdi. Mən də ona bu iki ərəbin bir-birinə sevgisindən bəhs edən bir neçə kiçikhəcmli əlyazmamı verdim... Görünür, şah “Xosrov və Şirin” əhvalatını oxuyandan sonra məhz Nizami Gəncəvinin öz qələmiylə bu ərəb əfsanəsini farsca çox yaxşı cilalayacağına əmin olub... Dəxi, Qızılın qiymətini məhək, sözün qiymətini söz sərrafı bilər...

... Bir müddət idi ki, Mücirəddindən soraq gəlmirdi. Xaqani ürəyində “heç bunca gözümü yolda qoymamışdım”, – deyib ayağa qalxdı. Əsasını götürüb ağır-ağır addımlarla saraya yollandı. Sarayın qapısına çatanda dostu Seyfəddin Bəydəmir ilə rastlaşdı. Şairin gəlişinin səbəbini biləndə Seyfəddin dedi:

– Mücirəddin xeyli vaxtdır ki, yataq xəstəsidir. Özü məndən rica elədi ki, bunu sizdən gizli saxlayım.

Xaqani xəstə dostunun ziyarətinə tələsdı.

Mücirəddin ağır xəstə olsa da, ustadının gəlişı bir anlığa ona ağrıları nı unutdurdu, üzündə təbəssüm ıřartıları göründü, zarafatından da qalmadı.

– Mən əbcəd hesabı ilə müəyyən etdim ki, İslam peyğəmbərinə Allah tərəfindən verilən ömür payından bir il çox yaşamışam... Ustad, axı mənım kimi bir qul üçün peyğəmbərdən çox yaşamağın nə mənası var?

– Yaşamağın mənası?! O "əbcəd" ki, mənə ustad kimi təlim etmişdi təcridi, saralmış çöhrəmə yazdı qızıl xətlə gözümqanı. Deyirdim ki, ömür buz üstə qurulmuş bir bina kimidir. Amma demə, ölkələr, mahallar da beləymiş...

Mücirəddin xəstə halıyla həyəcanla soruşdu:

– Nəsə olub?

Xaqaninin boğazını qəhər boğdu:

– Şamaxıda güclü zəlzələ olub, Mücir... – sonra özünü ələ aldı, – Çoxlu adam həlak olub, – dedi. Şirvanşahın ailəsi, onun arvadı İsmətəddin, oğlu və vəliəhdi Mənuçöhr və qızları da zəlzələdə vəfat etmişlər. Neçə gündür ki, dərdimi bölüşmək üçün yolunu gözləyirdim. Demə, sən də naxoşlayıb, yatağa düşübsən...

Mücirəddin göz yaşları içində xəbər aldı:

– Bəs Axsitandan nə xəbər var...

– Zəlzələ zamanı Şirvanşah sənın dünyaya göz açdığın Beyləqanda olub. Şamaxı dağıldıqdan sonra öz iqamətgahını Bakıya köçürüb...

– Ah, Beyləqan... Beyləqan... – deyə Mücirəddin köks ötürdü.

... Bir necə gündən sonra o, dünyasını dəyişdi. Vəsiy-yətinə görə Əbülməkarim Mücirəddin Beyləqani Məqbərət şüəradə – Təbrizin şairlər qəbiristanlığında torpağa tapşırıldı.

Xaqani o gün özündə-sözündə deyildi, göz yaşı içində dostu Xəzər Munisə Mücirin yeniyetmə çağlarında Şamaxıya gəlişindən söhbət açdı, onunla Məkkə ziyarətində başına gələn əhvalatları nəql elədi.

Sonra bir həftə əvvəl Mücirin ölüm yatağında qələmə aldığı rubailərindən birini dedi:

Səhər gül səbadən açıldı, soldu,
Nəsimə hekayə deyib sovruldu.
Ömrün vəfasına bax bir həftədə
Qönçələndi, açdı gül xəzəl oldu.

Sürxab məhəlləsinin imamı Şeyx Niftullah Muğani qeyri-iradi dedi:

- Rəhmətlik elə bil bu rübaidə gülün ömründən deyil, öz ömrünün qısalığından bəhs edibmiş.

Məhəllə məscidinin imamı Xaqaniyə ulu babasının Muğana Əcəm İraqının Kərkük mahalından köçüb gəldiyini söyləmişdi. Xaqani ilə tez-tez görüşürdü, keçmiş günləri yada salır, sanki türkcə danışmaqdan ayrıca zövq alırdılar.

... Aradan üç-dörd il ötüb keçdi.

Çox çəkmədi ki, amansız ölüm Şirvanşah Axsitanın otuz yeddi illik hökmranlığına son qoydu. Bu xəbəri eşidəndə Xaqani xəstə yatırdı. Ürəyindən keçsə də, Axsitanın ölü-

münə mərsiyə yaza bilmədi. “Zəmanə dərzisi hər kəsə ölüm köynəyindən don geydirir. İstər şah olsun, istərsə loğman...”

Xaqani ömrünün iyirmi dörd ilini Axsitandan böyük təqaüd alaraq burada – Təbrizdə keçirmişdi. Şamaxı zəlzələsindən sonra varisi qalmadığı üçün taxta onun qardaşı I Şahənşah ibn III Mənuçöhr çıxmışdı. Ahıl yaşlarında olan Şahənşahın taxtına göz dikən mərhum Axsitanın digər qardaşları arasında hərc-mərclik başlamışdı. Qoca şairə Şirvanşah xəzinəsindən daha təqaüd göndərilmirdi.

Bu minvalla Xaqani əzab çəkə-çəkə ölüm mələyini gözləyirdi.

Hanı ürəyimin məlhəmi – zəhər?

Hanı həyatımı bitirən xəncər?

Hanı dərdi-qəmi unudan ölüm?

Gəlsələr, çəkmərəm belə qəm, kədər.

1199-cu ilin qızmar yay günü idi. Onu bərk üşütmə tutmuşdu. Əvvəllər Reydə, Gəncədə də belə xəstəlik keçirmişdi... Amma yaşamaq eşqi və təbiblərin səyi bu xəstəliyə qalib gəlmişdi. Ən yaxın dostu Xəzər Munis də ağır xəstə idi. Seyfəddin Bəydəmirin isə başı ya saray işlərinə qarışmışdı, ya da Təbrizdə deyildi. Ona görə son günlər tənha yaşayırdı. Ayağa qalxmağa könlünün nə tabı, nə təqəti vardı.

“Əcəl çatanda, Loğman da acizdir... Bir hamilədir torpaq, çox udmuş o, şah, xaqan... Lakin yenə doymaz bu acgöz adam udmaqdan...”

Və Mücirəddin Beyləqaninin “Darıxdım təkləkdən, kimsəsizlikdən...” misrasını pıçıldadı. Məlhəmdəki qayğısız

uşaqlıq çağlarını, saray həyatını, zindanda çəkdiyi əzab-əziyyətləri xatırladı... Xəyalı şam kimi əriyirdi.

Sonra Kəlmeyi-şəhadət söylədi: "Əşhədu ən lə iləhə illəllah və əşhədu ənnə Muhəmmədən abduhu və rasuluhu..."

Can verən məqamda Şeyx Niftullah Muğani tez özünü yetirdi, elə bil şeyxin qulaqlarına səs dəymişdi. Bir az əvvəl o, Xaqaninin dostu Xəzər Munisin cənazə namazını qılmışdı, indi də özünə doğma, əziz bildiyi türk soyundan olan qonşusunun başı üstündə Yasin surəsini oxudu.

... O gün Xaqaninin ölüm xəbəri quş qanadlı olub, eldən-elə uçurdu; Şamaxıda, Bakıda, Dərbənddə, Bağdadda ölüm xəbərindən məyus olan şair dostları ruhuna fatihə deyib, dualar oxuyurdular. Gəncədə bu xəbəri eşidən Nizami Gəncəvi onun ölümünə böyük üzüntü ilə farsca belə mərsiyə yazdı:

Qomanəm bud Xaqani driğaquye-mən başəd
Driğa, mən şodəm əknun driğaquye-Xaqani
(Hey deyirdim ki, mənə mərsiyə Xaqani yazar,
Heyif, Xaqaniyə mən mərsiyə yazdım axır.)

... O gün Xaqaninin cismi Təbriz torpağına, ruhu göylərə – Allahın dərgahına qovuşdu. Şirvanın da Təbriz kimi həmişə zər şəfəqdən don geyən səmasını qara buludlar bürümüşdü. Dəfn mərasiminə bütün Təbriz əhli axışib gəlmişdi: Sürxab məhəlləsinin yaxınlığındakı Şairlər Məqbərəsində Şeyxin oxuduğu duaların ardınca ucadan deyilən təkbir səsləri yeri-göyü lərzəyə gətirmişdi...

Şərqin böyük söz xaqanının dəfn olunduğu Şairlər qəbiristanlığı qədim Təbrizin bir növ müqəddəs Fəxri Xiyabanına dönmüşdü...

Narın yay yağışından islanmış başdaşları da sanki Əfzələddin Xaqani Şirvaniyə yas saxlayırdı...

EPİLOQ

Bu da Təbriz şəhəri... Orta əsrlərdə dəfələrlə Azərbaycanın paytaxtı olan bu şəhərdə qədimdən üzü bəri tanınmış klassik şairlərin məskəni olub. Təbriz Atabəylər dövlətinin paytaxtı olandan sonra Əfzələddin Xaqani kimi bura ətraf diyarlardan çox şairlər pənah gətirmişdi; kimisi Gəncədən, kimisi Şirvandan, kimisi Şirazdan, kimisi Naxçıvandan... Təbrizə “vətən” deyə sığınanlar burda sakit, firavan həyat arzulayır, müharibələr, savaş meydanlarından uzaq, azad yaşamaq istəyirdilər...

Elxanilər, Ağqoyunlular, Səfəvilər dövründə də bu şəhərə neçə-neçə tanınmış şair və ziyalılar, aşıqlar, rəssamlar, memarlar pənah gətirirdilər. Zaman-zaman şəhərdə məskən salan, onun qədim məhəllələrində yaşayan ədiblərin, sənət adamlarının çoxu öz vəsiyyətlərinə görə burada Şairlər məqbərəsi adi ilə məşhurlaşan qəbiristanlıqda dəfn olunublar. Səkkizinci əsrdən təzkirələrdə, cümlələrdə və tarixi kitablarda adıçəkilən bu məzarlıqda Əsədi Tusi, Qətran Təbrizi, Mucirəddin Beyləqani, Zahirəddin Fərazi, Şahpur Nişaburi, Şəmsəddin Səccasi, Zülfüqar Şirvani, Hümam Təbrizi, Məğribi Təbrizi, Mani Şirazi, Lisani Şirazi, Şakibi Şirazi və başqa dahi şair və yazıçılar uyuyur... Mirzə İsa Fərahani (Qacarlar dövründə yaşamış ziyalı), Siqqətül İslam, Baba Həsən, Baba Məzid, Pir

Türk, Sultan Dədə Əli, Həsən Naxçıvani və müasir dövrün şairləri Əziz Dövlətabadi, Mehdi Rövşənzəmir, Cavad Azər və başqa mütəfəkkirlərin də qəbri buradadır.

789 ildən sonra bu məqbərədə XX əsrin məşhur şairi, Şəhriyar təxəllüsü ilə şöhrət tapan Məhəmmədhüseyn Behcəti Təbrizi dəfn olundu. O, bu məqbərədə sonuncu dəfn olunan şairdir. Bu gün dünyanın ən nəhəng incəsənət muzeyinə bənzəyən bu məkan Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın məqbərəsi kimi də tanınır.

2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Təbrizdə Şairlər məqbərəsini ziyarət etdi. Azərbaycan və fars ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın məzarı üzərinə gül dəstəsi qoyub, burada dəfn olunmuş klassik ədiblərin xatirəsini ehtiramla andı. Sonra məqbərənin xatirə kitabına ürək sözlərini yazdı: “Şairlər məqbərəsini ziyarət etdim. Dahi Şəhriyarın qəbrini ziyarət etdim. Şəhriyarın ölməz əsərləri və əziz xatirəsi Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

İlham Əliyev,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

26 yanvar 2005-ci il”.

... Təbrizin mərkəzində də Bakıdakı kimi yaraşıqlı, güllü-çiçəkli Xaqani parkı var. Parkın girəcəyində Əfzələddin Xaqaninin şərəfinə böyük və əzəmətli bir abidə də ucaldılıb. Xiyabanın yaxınlığında “İslamın Firuzəsi” adlandırılan Göy məscid, məscidin içərisində Həqiqi təxəllüsü ilə tanınan hürufi şair, Qaraqoyunlu dövlətinin Beşinci Sultanı Müzəffərəddin Cahan şahın və onun xanımının dəfn olunduğu məqbərə yerləşir. Cahan şah Həqiqi Azərbaycan türkü idi...

Şairlər məqbərəsində isə şamaxılı Azadlıq zəvvarının – əslən oğuz türkü olan Xaqani Şirvaninin başdaşına bu sözlər yazılıb: “Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış, filosofların və şairlərin böyüyü, həkim Əfzələddin İbrahim Xaqani ibn Əli Şirvaninindir. Hicri beş yüz doxsan beşinci ilin şəvval ayı” ²¹ .

... Burada uyuyan dörd yüzdən çox şairin cərgəsindən sanki söz mülkünün xaqanının – orta əsr Şərq intibahının “Zöhrə ulduzu” sayılan Xaqani Şirvaninin ölməz və əbədi səsi gəlir: “bir əcəm türküyəm... Tanrı istəyən...”

Mart-aprel 2018

²¹ xəlifə əl-Müstadi hicri 566-575 (1170-1180)-ci illərdə hökmranlıq etmişdir.

TALE YOLU (povest)

Hər dəfə mavi ekranda Ahıllar evi haqqında gedən verilişlərə baxarkən onun ürəyi içim-içim əsərdi, əlləri titrəyərdi, qorxulu hisslər keçirərdi Qumru nənə. Bəzən özünü bu atılmışların arasında görər, tənhalığın acı şərbətini dada-dada tənhalaşardı və kənddə yar-yoldaşının arasında nə qədər kimsəsiz olduğunu bildirməsə də, bu cəhdi boşa çıxardı. Ona elə gəlirdi ki, bir neçə il də keçəndən sonra onu da belə bir aqibət gözləyəcək. Bundan böyük dəhşət nə ola bilərdi?!

Bu, Qumru nənənin qisməti idimi? O, tale qismətini yaxına buraxmaq istəmirdi.

Yox! Yox! Qumru nənə atılmağa layiq deyildi. Axı onun bu həyatda kimi vardı?

Ömrünü vaxtsız dəyişmiş əri Ədalət kişinin yoxluğu ona indi elə yer eləyirdi ki, sızıldayırdı Qumru nənə, içərisindəki odlu-alovlu bir yanğı yandırırırdı-yaxırdı onu.

Evindəki tənhalıq sükutunu nə qədər qovmağa çalışsa da, ona qənim kəsilən tale yükündən qurtula bilmirdi. Kişisindən bir yadigarı qalmışdı: oğlu Etibarı, bir də ev-eşiyi, həyət-bacası...

Nə qədər əziyyətlərə, məhrumiyyətlərə məruz qalmışdı Qumru nənə. Ərinin ölümündən sonra işə girmiş, Etibarına həm ana, həm də ata olmuşdu. Övladını çətinlik

çəkmədən oxutdurmuş, onu həkimlik kimi şərəfli bir peşəyə yiyələndirmişdi. Sonralar çətinliyə düşmüşdü, ancaq sınınamışdı, qürurunu itirməmişdi.

Özü korluq çəksə də, ancaq oğlunun tələbəlik illərində pulunu-xərcliyini kəsməmişdi. Daha sonra sevdiyi, özü ilə birlikdə şəhərdə işləyən gözəl bir qızla evləndirmişdi onu. O zaman nə qədər bəxtəvərdi Qumru nənə!

İllər bir-birini elə tez əvəz etdi ki... Qumru da yaşa doldu, ağırlaşdı. Bir neçə il də keçəndən sonra ayaqları zəiflədi, əlinə ağac aldı. Artıq nənə olmuşdu. Ancaq nəvələrinə tamarzı qalmışdı.

Böyükdən tutmuş kiçiyə kimi hamının sevimlisiydi, əziziydi, kəndin ağbirçəyi, sözü keçənlərindən sayılırdı Qumru nənə. Hamı istəyirdi ki, ağır günlərdə ona qayğı göstərsin, xidmətində dursun.

Adamlar özləri də çətin yaşayırdılar. Güzəran ağır olduğu üçün Qumru nənə heç kəsin qayğısını qəbul etməzdi. Elə aldığı təqaüd, bir də həyət-bacasında əkdii tərəvəz və meyvəsilə birtəhər dolanırdı. Buna da şükür edirdi. Məgər başqaları ondan artıq mı yaşayırdılar? Elə onlar da onun günündə idilər. Bircə fərqi vardı ki, o, tənha idi. Allah heç kəsi tənha, kimsəsiz qoymasın!..

Tənhalıqda əriyən ömür

1992-ci ilin ağır günləri idi. Yaşayış, güzəran gündən pisləşirdi. Ən dəhşətlisi o idi ki, çörək tapılmırdı. Adamlar qara çörək almaq üçün gecə yarından keçmiş şirin yuxularına haram qataraq çörək dükanlarının qabağında saatlarla növbəyə durardılar. İnsanların gözlərindəki hüznülük, izzirab onların həyatla çarpışmalarından xəbər verirdi. Hamı eyni dərddə idi. Erməni işğalçıları torpaqlarımızı bir-bir ələ keçirirdilər. Ölkədə hərc-mərclik o dərəcəyə çatmışdı ki, adamlar axşam olmamış evlərinə çəkildilər. Hər gün cəbhədən onlarla gəncin tabutlarda meyitləri gətirilir, torpağa tapşırılırdı. Xalqın igid balalarını ölümə göndərənlər torpağı qorumaq yox, ancaq öz vəzi-fə yerlərini tutmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Ölkə ağır günlərini yaşayırdı. İnsanlar qorxu və tələş içərisində yaşayırdılar. Kənd camaatına çörək əvəzinə mal yemi qarışdırılmış qapqara “jımış” yedizdirirdilər. Yazıq millət başqa oyunbazların ucbatından əziyyət çəkirdi. Onların isə heç burunları da qanamırdı. Millət isə əldən gedirdi...

Belə ağır günlərdə heç kəsə yük olmaq istəmirdi Qumru nənə. Bilirdi ki, oğlu Etibar çox yaxşı yerdə işləyir. Onu görənlər deyirlər ki, böyük bir klinikanın cərrahıdır, varı-dövləti başından aşır. Arvadı da özü ilə bərabər işləyir. Və bir də onu deyirlər ki, evində qulluqçu da saxlayır. Babalı deyənlərin boynuna! Nə olsun ki, varlığa

nə darlıq. İstəsə, lap on qulluqçu saxlayardı. İndi quruluş başqadır, qabaqkı quruluş deyil ki... Ancaq adamları yandıran odur ki, Etibar bir oğul kimi öz borcunu anası Qumruya verə bilməyib, elə bil belə bir varlıq haçansa Etibarı dünyaya gətirməyib. “Əl tutmaq Əlidəndir” deyiblər. Ancaq doğma anaya da əl tutmayanda bəs kimə əl tutacaqsan? Yazıq Qumru nənə bütün bunları hamıdan gizli saxlasa da, dərd-sərini, iztirablarını elin gözündən yayındıra bilmirdi. Hər kim də Etibarı ondan soruşanda Qumru nənə özünü sındırmadan ona belə cavab verərdi:

– Elə dünən pulunu almışam. Tək arvadam, neyləyirəm pulu. Qoy nəvələrimə xərcləsin. Onsuz da yaşamaq çox çətinləşib. Uşağıma pul lazım olar, necə olsa, şəhər yeridir.

Kəndin adamları Etibarı Qumru nənənin xatirinə həmişə soruşurdular. Sonralar isə onun qəlbini təlatümə gətirmirdilər. Onsuz da hər şey gün kimi aydın idi: Etibar etibarsız çıxmışdı.

Nə qədər qürurlu, nə qədər ürəyi geniş insan idi Qumru nənə. Oğlunun üzüdönüklüyünə heç cür inana bilmirdi; gecələr səhərə kimi yerində qovrulurdu. Etibarın, heç üzlərini belə görmədiyi nəvələrinin xəyali surətləri gözləri önündə canlanar, başını yastığa qoyarkən göz yaşları ilə mütəkkəni isladardı. İnsan nə qədər ürəyi ilə danışarmış, İlahi!..

“Ay oğul, gözlərimin işığı, qollarımın qüvvəti oğul! Haradasan? Daha əldən düşmüşəm. Heç olmasa,

ölməzdən əvvəl sizi bircə görə bilsəydim, nəvələrimi bağrıma basıb doyunca öpsəydim, ölməzdim, öləndə də dünyadan rahat köçərdim. Ağlamaqdan gözlərim də tutulur, ay bala. Niyə məndən üz döndərdin? Nə günahın sahibiyəm? Bu dünyada mənim sizdən başqa axı kimim var? Bəlkə mənə kömək əlini uzatmağa imkanın yoxdur? Yox, bala, mən səni qınamıram. Ancaq bir tikə kağız yazmağa nə var ki, ay qurbanın olum. Yenə özündən muğayat ol. Mən birtəhər dolanaram. Öhö... öhö... öhö... Zəhrimara qalsın bu çör-çöpü!

Yanmaq bilmir ki... Bu il heç odun da ala bilmədim, ay oğul. Elə həyət-bacanın çör-çöpü ilə qızınıram. Çör-çöplə də can qızarmı, ay bala? Axşam olanda, alatoranlıq düşəndə otağıma çökən sükunət mənə qəmginlik gətirir. Nə qədər tək qalmaq olar, İlahi? Axı niyə belə oldu? Niyə?.. Niyə?..” – ürəyi ilə yenə danışdı Qumru nənə.

O, yenə də yanaqlarına süzülən göz yaşlarını sildi. Hıçqırdı və sonra yenə də dodaqucu pıçıldadı: “Sənin qarşında nə günah işlətmişəm, İlahi? Nə üçün oğlum ola-ola məni ona tamarzı qoyursan? Nəvələrim ola-ola üzlərini görmək belə nəsib olmur mənə. Namazını qılıram, orucunu tuturam. Yolumu azmamışam, namusla yaşamışam. Övladımı da yaxşı saxlamışam. Bəs övladımın nanəkorluğu nə üçün mənim ünvanıma təşrif gətirib? Bu, mənim mükafatımdır, İlahi?”

Qapının döyülməsi Qumru nənəni diksindirdi. Otağa qonşusu Çiçək xala daxil oldu, Qumru nənəni axta-

rırmış kimi, alaqaranlıqda əlini qapının ətrafına sürtüb irəli keçdi.

- Ay Qumru, huy!.. Sən hardasan, ay arvad? Bıy, ay arvad, niyə lampanı yandırmamısan? Ay qız, yenə ürəyinlə danışırıdın belə? Hə, dinsənə, bir mənə diqqətlə bax, deyəsən, qız, ağlamısan axı?..

Qumru nənə göz yaşlarını gizlicə ətəkləri ilə sildi. Ağlamasını Çiçəkdən gizlətmək istədi.

- Yox, ay Çiçək, elə-belə, özüm üçün zümzümə edirəm. Qoy lampanı yandırım, içəri qaranlıqdır, göz-gözü görmür.

Qumru nənə lampanı yandırdı. Titrək barmaqları ilə lampanın hər tərəfinə sığal çəkdi. Çiçəklə peçə yaxın yer-də əyləşdilər. Qumru nənə birinci olaraq sözə başladı.

- Hə, deyirəm ki, ay Çiçək, ömür-gün də gəlib keçdi. Biz yaşda olanlar necə də olsa, bir yaxşı gün görüblər. Balalarımız isə heç yaxşı gün görmədilər. Ay qız, otursana divanda, mütəkkəni də qoy böyrüvə, rahatlan. Nə yaxşı ki, gəldin, ay Çiçək. Deyirəm ki, ay qız, bu, nə müsi-bətdir, başımıza od ələnir? Torpaqlarımız əldən gedir. Murdar ermənilər dilbər guşələrimizdə at oynadırlar. Gör torpaqlarımızı necə də asanlıqla ələ keçirirlər. Bəlkə burada düşmən əli var? Hə?

Çiçək:

- Düz deyirsən, ay Qumru. Düşməni gərək elə öz aramızda axtaraq. Belə olmasaydı, bu qədər torpaqlarımız əldən getməzdi. Heç xəbərin var?

– Nədən, ay qız?

– Bizim Güllünün oğlu Elnuru gətirəcəklər. Yazıq bala. Dilim-ağzım qurusun. Şəhid olub deyirlər.

Qumru nənə hər iki əlini möhkəmcə dizlərinə cırpa-raq:

– Ox...ox..., can... can bala!.. Gözəl bala, igid bala! Nəcə qıyılar sənə?! Güllünün yeddi qurbandan sonra dünyaya gələn gözüünün ağı-qarası bircəciyəzi idi Elnur bala. Yazıq Güllü gözüünü ona dikmişdi, ona baxırdı. Kaş verdinin xəbər yalan olaydı, ay Çiçək, – ağladı, üzünə əl atdı Qumru nənə.

Çiçək:

– Ay Qumru, Güllü bu xəbəri bilmir. Ərinə komissarlıqdan bildiriblər, o da meyiti gətirməyə gedib. Güllü çətin ki, bu dərdə dözə. Qonşu kəndə də iki şəhid gətiriblər. Müsibətdir, ay arvad. Balalarımız əldən gedir! İçimizdə olan düşmənlərimizi tanımırıq. Bıy, çörək talonum qurşağımda idi, hara düşdü görəsən?

Qumru nənə əlini xalçaya sürtdü, sonra sevinc hissi ilə dedi:

– Ay qız, deyəsən tapdım axı. Xalçanın üstünə düşüb. Çiçək, sən Allah, al mənim talonumu, səhərə yaxın çörək növbəsinə gedəndə mənim payımı da dükandan alarsan. Xəstə kimiyəm, halsızam, ayaqlarım da son zamanlar sözümə baxmır. Sənə zəhmət verirəm.

Çiçək incik kimi:

- Bu nə sözdür, ay Qumru, bəs borcumuz nədir? Heç bilmirəm sən dişsiz o çörəyi necə yeyirsən? Qapqaradır, neynək, sözüm yoxdur, kəsəndə acı suyu çıxır. Xamırdan bir qədər fərqlənir. Allah bərəkət versin, naşükür deyiləm, ancaq çörəkdən daha çox heyvanlara verilən yemə oxşayır. Eşitmisən, Qumru, Saleh müəllim neçə gündür ki, sübh tezdən dərslərini də atıb, Bakıdan gələn sərnişin qatarının qabağını camaatla birlikdə kəsib saxlayır, çörək alverçilərindən ağ çörək alıb kisələrə vurur, məktəbin uşaqlarına paylayır. Valideynlər də müəllimin pullarını qaytarır, eyni zamanda, uşaqlarını da məktəbə göndərirlər. Yoxsa ki, tifi uşaqlar lap əldən getmişdilər.

Qumru nənə:

- Ay Çiçək, vallah lap haqlısan, damaqlarım soyulub. Ancaq nə edə bilərik? Əlimizdən nə gələr? Yuxarıdakılar ağ çörək yeyirlər, millətin isə mədə-bağırsağı quruyub. Ötən gecə çörək payımı ala bilmədiyim üçün bütün günü ac qaldım. Evdə düyü də olmadı ki, bir şey bişirim.

Çiçək:

- Bıy, ay Qumru, biz məgər ölmüşdük? Uzaqda deyildik ki, səsləsəydin məni, evdə çörəyimiz də var idi. Sənə də bir pay çatardı.

- Belə olmaz axı, ay Çiçək, o çörək də sizin gündəlik payınızdır. Ondan mənə pay versəydiniz, özünüz də yarı-ac-yarıtox qalardınız. Hərənin öz pay norması var da, ay qız.

Çiçək:

– Səndən inciyərəm, Qumru, bizi həmişə özünə yaxın bil. Bu vəfasız dünyada biz gərək bir-birimizə dayaq olaq.

Bayırda qapı ehmalca döyüldü. 30-35 yaşlarında qonşu gəlin Dilarə və 25 yaşlı Ağgül otağa daxil oldular. Dilarə əlindəki düşbərə tökülmüş kasanı stolun üstünə qoyub Qumru nənəyə:

– Ay Qumru nənə, axşamın xeyir olsun! Sən necəsən, Çiçək xala? Qumru nənə, sənə düşbərə gətirmişəm. Bakıdan atam ağ un göndərmişdi. Könlüm belə düşbərə istəyirdi ki, lap sinov gedirdim. Bişirib doyunca yemişəm. Sənə də gətirdim, ay Qumru nənə, nuş olsun! - dedi.

Qumru nənə:

– Payın artıq olsun, qızım. Zəhmət çəkmişən. Heç bir şeydən korluğum yoxdur. Oğlum mənə hər ay pul göndərir. Vallah, xərcləməyə yer tapmıram. Təqaüdüm mənə bəs edir. Özün bilirsən ki, Etibar çox məşhur cərrahdır, gəlinim də cərrahdır. Çox yaxşı dolanırlar. Gəlinim doktor Güləri Bakı şəhərində hamı tanıyır.

Ağgül Dilarə xalaya göz atıb:

– Qumru nənə, qurbanın olum, sənin gəlinindir, nədir-Gülər xanımı deyirəm də, çox da onu tərifləmə. O xanım sənin təriflərinə layiq deyil.

Qumru nənə:

– Niyə, qız?

Ağgül:

– Xətrinə dəyməsin, Qumru nənə, elə sözgəlişi dedim. Əgər istəyirsən ki, lap açıq danışım: sözün düzü, sə-

nin gəlinin doktor Gülər heç bir zaman sənin harayına çatma bilməz. Bunu yadından çıxarma, Qumru nənə.

Qumru nənə incimiş kimi:

– Sən, qızım, hələ mənim gəlinimi yaxşı tanımırsan. Ərə gedərsən, işin-gücün başından elə aşar ki, hər şeyi unudarsan.

Ağgül:

– Yox, ay Qumru nənə, hər şeyi unutmaq olar, ancaq bir Vətəni, bir də ananı unutmaq olmaz! Bəlkə düz demirəm, Çiçək xala?

Çiçək xala gözücu Qumruya baxdı; onun incikliyini hiss etsə də, düşdüyü vəziyyətinə özü də acıdığı üçün Ağgülün - bu şiltaq qızın sözünü təsdiq etdi.

– Nə deyim, ay bala, sən haqlısan. Qumrunu bu ağır günlərdə tək atmaq nə oğluna, nə də gəlininə yaraşan iş deyil. Heç olmasa, il ərzində bir dəfə Novruz bayramında atasının qəbrini ziyarət etsəydi, nə olardı ki..? Hamı bunu alqışlayardı. Buna kimin nə sözü ola bilərdi ki...

Dilarə söhbətin səmtini dəyişdi.

– Siz Allah, qurtarın bu söhbəti! Çox oturduq, Qumru nənə, biz daha gedirik, salamat qal!

Çiçək xala da ayağa qalxdı.

– Ya Allah! Mən də gedim, gecdir. Heyvanları tövləyə salam gərək. Ay Qumru, nə lazım olarsa, məni səslə. Sabah uşaqlar sənə quru odun gətirərlər.

Qumru nənə:

–Çox sağ olun, balalarım! Sən də sağ olasan, ay Çi-çək! Ömrünüz uzun olsun! Yenə gəlib fikrimi dağıtdınız. Dünya durduqca var olasınız!

Qonşular gedəndən sonra evə ölü bir sükut çökdü. Qumru nənə bu sükutdan qorxdı elə bil. Elə bil ki, illərlə bu sükut, bu tənhalıq içərisində yaşayan o deyildi.

Yox! Bu sükut onun iliklərinə işləyirdi. Onun bütün varlığını bu boşluğun “ölüm kabusu” hədələyirdi. Və dörd divar arasında kimsəsiz bir halda ölmək onu yaman qorxudurdu.

Gecələri çox ağır keçirdi Qumru nənənin. Sızıltısını qonşulardan da gizlədərdi. Xısın-xısın, qəmli nəğmələr oxuya-oxuya göz yaşları tökərdi Qumru nənə. Və beləcə, ömrünün nəvəli dünyasını nəvəsiz yaşayırdı və beləcə, ömrünü tənhalıqda əridirdi Qumru nənə. Gecələr başını yastığına qoyarkən dodaqaltı pıçıltısını ancaq Ulu Tanrı eşidirdi...

İki yol ayrıcında

Fevral ayının 20-i idi. Qış çox sərt keçirdi. Şaxta-sazaq əl-üzü qaysadırdı.

Ancaq qışın da, belə desək, belə sınımışdı, çünki söyüd ağaclarının budaqları sarımtıl-yaşıla çalırdı. Bu, yazın tezliklə gələcəyindən xəbər verirdi. Qumru nənə həyətdən yığıdığı çör-çöpü peçə doldurdu. Kibriti yandırıb, əlinin donunu açmaq üçün barmaqlarını ovxaladı. Bu il qış üçün odun almağa imkanı olmamışdı deyə, elə həyətdəki ağacları budayıb birtəhər qışı keçirməyə məcbur olmuşdu.

Bəs nə edəydi? Amma çör-çöplə də ev qızarmı? Özü də dərddli qoca olasan, çör-çöpün istisinə də can qızarmı?

Qumru nənə çaydan götürüb peçin üstünə qoymuşdu ki, qor bağlamış pəncərəsi ehmalca döyüldü. “Bu gələn, xeyir ola, kimdir görəsən?”

Qumru nənə üzünü pəncərəyə dayayıb diqqətlə bayıra baxsa da, gözləri çox zəiflədiyindən gələnin kim olduğunu kəsdirə bilmədi. Qapını açıb gələn adamı səslədi:

– Ay bala, kimsənsə, qapıya yaxın gəl.

Bu gələn şofer Əhməd idi.

– Mənəm, ay Qumru nənə! Şofer Əhmədam. Sənə oğlun Etibardan məktub gətirmişəm.

– Nə dedin, bala, kimdən? Etibardan?!

– Bəli, Qumru nənə, Etibardan – sənin oğlundan. Dünən təsadüfən Bakıda rastlaşdıq. Tələsik bir məktub yazdı, sənə verməsini xahiş etdi. Al, budur məktub.

Qumru nənə gözlərinə inanmadı. Uzun illər idi ki, Etibar ona məktub yazmırdı. Ananın ürəyi düşdü elə bil. Fikirləşdi ki, bəlkə nəvələrinin başlarında bir iş var. Tez də ürəyindən keçirdiyi fikirləri başından çıxartmağa çalışdı. Ehmalca məktubu ürəyinin üstünə sıxdı, sonra onu dönə-dönə öpdü. İxtiyarsız olaraq qızarmış, bir qədər də balacalaşmış, qıyılmış gözlərindən iki damla yaş məktubun üzərinə düşdü və bu an Qumru nənə hisslərini şofer Əhməddən gizlətmək üçün dedi:

– Ay Əhməd, qurban olum sənə, ona deyəydin ki, niyə zəhmət çəkib məktub yazıb, elə dilnən deyəydi də, işi-

gücü başından aşır balamın. Axır ki, şəhər yeridir. Hər ay göndərdiyi pulları xərcləyə bilmirəm.

Şofer Əhməd Qumru nənəyə bələd idi. Bu arvad heç özünü sındırmazdı. Çox məğrur və qürurlu qarı idi. Odur ki, özünü o yerə qoymayıb dedi:

– Dillə də bir söz deyəcəkdı, ancaq nə fikirləşdisə, çıxıb getdi. Oxu məktubu.

– Ay bala, mən məktub oxuya bilmirəm ki, gözlərim yaxşı seçmir, al, sən oxu görək, nə yazıb balam.

Şofer Əhməd qatlanmış kağızı açdı və oxumağa başladı: “Nənə, salam! Vaxtım çox azdır. Məndən incimə, şəhər yeridir, iş-güc çoxdur bilirsən nə var? Evimizi sat, gəl bizə. Qoca arvadsan. Allah eləməmiş... Sonra el gülər mənə. Mənim də adım-sanım var, mən də bir kişinin oğluyam, ya yox? Mütləq sat evi, gəl! Pulları da gətir. Ucuz vermə! Çalış ki, dollar olsun.

Sağ ol! Evi yaddan çıxarma! Pulları gələndə gətir, mütləq gətir!

Oğlun Etibar, Bakı şəhəri.”

Şofer Əhməd məktubu oxuyarkən Qumru nənə haldan-hala düşdü. Elə bil bir qazan qaynar suyu onun başına tökdülər. Duruxdu. Qəhərləndi. Gözlərini yaxınlıqdan keçən şosse yolundan çəkdi. Bu yol sürücüləri Bakıya aparırdı. Qumru nənənin gözləri həmişə bu yola diki-lərdi. Hər gün gözlərini dikdiyi bu yol indi onun gözləri önündə sanki birdən-birə uzaqlaşdı və görünməz oldu.

Göz yaşları da yanağında dondu elə bil...

Sürücü Əhməd də tutuldu, rəngi qaraldı, yazığı gəl-di qarıya. “Kaş məktubu verməyəydim” ürəyindən ke-çirtədi Əhməd, ancaq daha gec idi. O, məktubu Qumru nə-nəyə uzatdı və darvazaya tərəf addımladı, sonra qanrılıb geri-yə baxdı. Cibindən siqaret çıxarıb yandırdı və dərin-dən bir qüllab vurub, başını buladı və çox bikef çıxıb get-di. Çox qəhərli getdi sürücü Əhməd...

Qumru nənə yerində donub qalmışdı. Heç qımıldan-mırdı da, elə bil ki, heykələ dönmüşdü, heykəlləşmişdi Qumru nənə, dər-dinin üstünə daha böyük dərd təşrif gə-tirmişdi, sınıan, əyilən belini bir qədər də əymişdi. “İstədi-yi yar idi, yetirdi pərvərdigar.” Yazıq arvad oturduğu yerdə oyuna düşdü.

Çox düşündü, çox daşındı, çox fikirləşdi Qumru nə-nə, amma bir çarə tapammadı.

“Ev-eşiyi satsınmı? Torpağı, ev-eşiyi də satarlarmı? Məgər torpaqlarımızı hakimiyyətə gəlmək üçün murdar ermənilərə satanlar azmı idi? Dilbər guşələrimizi sata-sata axırda millətin körpəsini, qocasını, arvad-uşağını düş-məncəsinə çölün düzünə tökdülər... Ax, elin də dərdi bir böyük dərd olub mənə. Nə edim axı, əlimdən nə gəlir? Oğlumu da, nəvələrimi də, gəlinimi də istəyirəm. Birdən evdə tək-tənha ölərəm, qonşular xəbər tutmazlar. Balam elin gözündə hörmətdən düşər.

Etibar haqlıdır. Evi sataram, pulunu da balama ve-rərəm, öz işlərinə xərcləyər.

Qoca arvadam. Bir ayağım yerdə, bir ayağım da gordadır. Mənim onlara nə ziyanım dəyə bilər? Bir tikə çörək yeyəcəyəm də. Bəs oğlumun borcu nədir?”

Qumru nənə çox götür-qoydan sonra nəhayət, qərara gəldi ki, evi satıb oğlunun yanına - Bakıya getsin.

Tənhaliğin da sonu varmış, İlahi!

Ertəsi gün dəllal Fərəc Qumru nənəgilə gəldi. Qumru nənə əhvalatı ona danışdı. İnsafən, Fərəc ev dəllalı olsa da, əvvəlcə Qumru nənəni dilə tutdu, ev-eşiyi satmamağı, bir qədər də səbir etməyi məsləhət gördü. Yaşının bu vaxtında nə Bakıbazlıqdır? Ancaq Qumru nənənin təkid edib sözündə möhkəm durduğunu görüb, onun ev-eşiyinə müştəri tapacağına söz verdi.

Bir neçə gündən sonra “Pullu Xeybər” evi və bağ-bağatlı həyatı dəyər-dəyməzinə – 12 min dollara alıb, oğlunun adına keçirdi.

Qumru nənə satdığı evdə bir həftəyə kimi qonaq qaldı. Ərinin, qohum-əqrəbasının qəbirlərini ziyarət etdi. Dünyaya etibar yoxdur; bilmək olmaz, bu yerləri görmək ona qismət olacaq, ya yox? Bəzi əşyalarını: qab-qacaqlarını qonum-qonşulara bağışladı. Sürücü Əhmədə də tapşırırdı ki, Etibar filan gün, filan vaxtda Azneft meydanında olsun, onu qarşıləsın, axı o, şəhərə nabaləddir. Sürücü Əhməd də Qumru nənənin tapşırığını can-başla yerinə yetirmişdi. Bircə Qumru nənənin getməyi qalırdı. Bu torpaqdan heç ayrılmaq istəmirdi Qumru nənə. Bu torpaqda bir cazibə vardı, onu özünə çəkirdi elə bil; ürəyi heç yerində

dayanmırdı. Bəlkə oğluna, nəvələrinə görə idi? Bəlkə həyəcandan idi? Bəlkə də gözünü dünyaya açdığı gündən bu kəndin sevincinə və kədərinə şərik olduğu günlərin ayrılığından mütəəssir olmuşdu? Bu, nə idisə, Qumru nəənəni bir an belə rahat buraxmırdı...

Qumru nəənəni yola salanlar çox idi. Demək olar ki, bütün kənd onu ötürməyə, onunla vidalaşmağa gəlmişdi. Bir çoxu ona:

- Bəxtəvərsən, ay nənə, şəhər yerində yaşayacaqsan: qazı, suyu, işığı hər şeyə dəyər. Nə istəyirsən daha? Canın bu palçıqlı, zıqlı kənddən birdəfəlik qurtardı, ay Qumru nənə...– deyirdilər.

Həqiqətən də, bu anlarda Qumru nənə özünü dünyanın ən bəxtəvər adamı hesab edirdi, çünki doğmalarına – əzizlərinə qovuşacaqdı. O, hamının eşidəcəyi bir səslə ucadan dedi:

- Ay camaat, axı mən sizə deyirdim ki, oğlum elə ilk imkan tapan kimi mənə yanına aparacaq. Kaş bütün oğullar mənim Etibarım kimi qeyrətli olaydı! Ay əzizlərim! Amma ürəyim bu yerlərdən və sizdən heç ayrılmmaq istəmir. Burada doğmalarımın ata və anamın, kişimin, babalarımın, nəvələrimin qəbirləri var. Onların və bu kənddən gedən bütün insanların ruhları qarşısında baş əyirəm. Doğma torpaqdan ayrılmmaq çox çətindir, ay camaat, çox ağırdır. Pərvərdigara, ev-eşiyindən didərgin düşənlərin vəziyyətinə düşmüşəm elə bil... O yazıq insanlar

daxilən nələr çəkiblər, bunu sözlə ifadə eləmək çox çətin-dir, gərək iraq olsun, onu duyasan, hiss edəsən. Lənət ol-sun o kəslərə ki, insanları ilan mələyən çöllərdə məskunlaşmağa, torpaqlarından əllərini üzməyə məc-bur ediblər. Bu millətin bəzi yelbeyinləri belələrinə hələ də inanır, onların arxasınca gedirlər. İnanmayın onlara, camaat! Nurlu sabahlara inanın! Sizə arxa çevirməyənlə-rə inanın! Dağ vüqarlı, qəlbi xalqla bağlı olan insanlara inanın! Pis günlərin ömrü az olar. Vaxt gələr, bu torpağın sahibi də gələr, üzünüzdəki qəmginlik də, kədər də sovu-şub gedər. Darıxmayın, ay camaat. Bu yerləri heç bir za-man unutmayacağam. Heç bilirsiniz yadıma nələr düşə-cək? Yaz vaxtı gül-çiçəyin ətri ətrafa yayılanda, düzənlər-də al lalələr qizaranda, dağ döşündən o tərəfə “Çılpaq qa-ya”nın lap ətəyindəki quzey tərəfdə “İsa bulağı”nın buz-dan gözüünün açılması yadıma düşəcək, onda mən də özümü sizinlə bu torpaqda – bu doğma ocaqda hiss edəcə-yəm. Siz Allah, zəhmətinizi halal edin...

Yerbəyerdən Qumru nənə halallıq, razılıq səsləri eşit-di. Bir daha dönüb arxaya baxdı. Yoxsulluqdan əziyyət çəkmiş bu insanların halına acıdı. Əyinləri tökülmüş uşaqların solmuş bənizlərini heyrtlə seyr etdikdən sonra:

– Allah amanında, camaat! Sağlıqla qalın! – deyib qə-hərləndi.

Bakıya gedən avtobusun qapısı açılanda radioda “Şüştər” muğamı üstündə klarnetin səsi Qumru nənəni ötürənləri bir qədər də qəmləndirdi. Deyəsən, klarnet-

də Vəli Qədimov çalırdı. Aman Allah, necə çalırdı bu sənətkar!..

Avtobus yola düşdü. Qumru nənə avtobusun pəncərəsindən ətrafı seyr etdikcə, bu doğma yurdu, bəlkə də axırncı dəfə gördüyünü ürəyindən keçirdi.

“Əgər qismət olsa, bir də axirət günündə görə-rəm.” Gözləri doldu Qumru nənənin. “Əziyyətin də sonu varmış, İlahi! Sən nə qədər adilsən, ədalətli-sən, sə-birlisən, İlahi! Şükür kərəminə! Tənhalıqın da sonu var-mış, İlahi!”

Olsun

“Azneft” meydanında yenə qələbəlik idi. Avtobus-lardan düşən sərnəşinlərin yeknəsəkliyi, taksi sürücüləri-nin müştəriləri səsləyən bağırtiları Qumru nənəni təşvi-şə salmışdı. Avtobusun sürücüsü onun yükünü boşaldıb səkinin kənarındakı skamyaya yığdı. Ehmalca Qumru nə-nənin də qoluna girib skamyada əyləşdirdi.

Sürücü:

– Ay nənə, burada oturub oğlunu gözlə. Yəqin bura-da olsa, gəlib çıxar. Bizi bağışla, nənə, yol getməliyik. Bi-zim mənzil başına da az qalıb. Salamat qal!

Avtobus “Azneft” meydanında dövrə vurub uzaqlaş-dı. Qumru nənəni fikir götürdü. Bir qədər də qərİbsədi, üşüdü bir az. Ona elə gəldi ki, avtobus kəndin havasını da özü ilə apardı. Burada isə o, hazırda tənha idi.

Abşeron küləyi əsirdi. Küləyin yerdən-göyə sovurduğu qırov nağılvari bir şəkildə qıvrıla-qıvrıla böyük dairəvi meydanda at oynadır, adamların normal hərəkət etmələrinin qarşısını alır, az qala onları da öz ağuşuna alıb harasa aparmaq istəyirdi. Bu çovğun az qala Qumru nənəni də qoynuna almağa çalışırdı. Yazıq arvad paltosuz, nimdaş dəvəyunu şalına bürünüb ətrafa boylanır, zəifləmiş gözləri ilə oğlu Etibarı axtarırdı.

Dəqiqələr bir-birini əvəz edirdi... Artıq bir saata yaxın idi ki, ana oğlunu gözləyirdi. Başını aşağı salmışdı ki, küləyin sovurduğu və üzünə çırpdığı sazaq gözlərinə dəyməsin. Soyuq külək hücumu keçir, özünə yol tapıb qoca qarının bütün iliklərinə işləyirdi. "Heyif səndən, kənd. Sənin torpağına, daşına qurban!"

Birdən qarşısında bir əlin onun çiyninə toxunduğunu hiss edən Qumru nənə oğlu Etibarın olduğunu zənn edib, onun əllərini qamarlayıb öpməyə başladı.

- Can bala, harada qalmışdın, qurbanın olum? Niyə belə gec gəldin, Etibar?

Ancaq qarşısında çox nəcib sifətli, güləriz, uzun saçları bir qədər də bozumtul görünən, beretli papağının altında sifət və çöhrəsindən elm adamına oxşayan, ağ-bozumtul qalustuklu, orta yaşlı kişinin ona baxıb gülüm-sədiyini görüb duruxdu.

- Elə bildim oğlumdur. Bağışla, ay bala. Səni oğluma oxşatdım.

Beretli kişi:

- Mənim də sizin kimi bir anam var idi. Bir neçə il olar ki, dünyasını dəyişib. Bütün dincliyim pozulub. Onun yoxluğu məni çox göynədir. Mən onu hər addımında görürəm. Siz anama o qədər oxşayırsınız ki, ay ana... lap məəttəl qalmışam! Bayaq maşınımla yoldan şütüyürdüm. O yolun kənarındakı mənim maşınımdır.

Birdən gözümlə sizə sataşdı, sizi gördüm və mənə elə gəldi ki, anam rayondan gəlib məni gözləyir. Axı o, həmişə məni bax, burda – sizin əyləşdiyiniz bu skamyada gözləyərdi. Bəlkə siz anamsınız, gözlərimə görünürsünüz?..

Beretli kişi yaman təsirləndi, sonra Qumru nənəyə:

– Bağışlayın, siz Allah, bir az təsirə qapıldım...

– Allah rəhmət eləsin, oğlum, başın sağ olsun! Elə mən də sənə anan, bala.

Dünyadır da, hər şey olur. Gərək hər bir dərdə dözsən, ananın yoxluğuna da..., qurbanın olum. O şair gör necə gözəl deyib: "Dünya sənə, dünya mənim, dünya heç kimin."

Beretli kişi:

- Sağ ol, ay ana! Siz lap şair kimi danışırırsınız. Bəlkə sizi oğlunuza aparım. Ünvanı varmı?

Qumru nənə:

- Yox, ay bala, ünvanını bilmirəm. Birinci dəfə gədirəm. Yəqin ki, indi gəlib çıxar.

Beretli kişi:

– Mən də sizin oğlunuz, ay ana.

– Sağ ol, bala, mənim oğlum harada olsa, gəlib məni tapacaq. Narahat olma, bala.

Beretli kişi Qumru nənə ilə xudahafizləşib çıxıb getdi. Onun qara maşını uzaqlaşandan sonra Qumru nənə bir qəriblik hiss etdi. Ona bir anlıq elə gəldi ki, o da televizorda gördüyü atılmış analardandır. Hələ ki, oğlu gəlib çıxmayıb. Sağ olsun ki, xeyirxah insanlar da varmış. Qumru nənə ürəyində insanlardan, onun yanından ötüb keçənlərdən incidi. İnciməyə görəsən haqqı vardı mı? Axı adamlar niyə belə biganə olmuşdular? Bəlkə buna ölkədəki hərc-mərclik və mənəm-mənəmlik bais olmuşdu? Bəlkə də bu, müharibənin fəsadlarından biri idi. Amma nə idisə, bu mənzərədə yaxşılığa dair heç bir şey yox idi.

“Axşamdan oturmuşam bu soyuq, nəm yerdə. Yüzlərlə adam gəlib qabağımdan o tərəfə keçir-bu tərəfə keçir. Bir Allah bəndəsi o kişidən başqa soruşmur ki, ay nənə, nə var, nə yox? Nə dərd-sərin var? Bu soyuq və şaxtalı gecədə nə ölümün var burada? Belə də laqeydlik olar? Şəhər olanda nə olar ki..? Nə yaxşı ki, bayaqkı kişi mənə kömək əlini uzatdı; mənə qayğı göstərdi. Yoxsa, lap ürəyim partlayacaqdı. Allah ata və anasına rəhmət eləsin! Bu Etibar da gəlib çıxmadı. Yəqin xəstəsi var uşağın, yoxsa, məni bu çölün düzündə, şaxta və çovğunda qoyardı mı? Heç vaxt! Ancaq evi lap nahaq satıb gəldim buraya. Heyif səndən, kənd, heyif... Lap donuram. Ay Allah, bu nə iş idi mən düşdüm?!”

Üstündən bir az keçmədi ki, qara rəngli “Mercedes-Benz” markalı bir maşın Qumru nənənin qarşısında dayandı. Maşından cavan bir kişi çıxıb ona yanaşdı.

Bu, Qumru nənənin illərlə yolunu gözlədiyi, illərlə gözünü Bakıya tərəf gedən və gələn maşınlara dikdiyi, həsrəti ilə gecəli-gündüzlü yandığı, qeyrətinə inandığı oğlu Etibar idi.

– Ay nənə, səni xoş gördük! Vallah, işim başımdan aşırı, odur ki, səni qarşılamağa bir qədər gecikdim. Hə, nə oldu, evi sata bildinmi? Pulları gətirmisənmi?

Qumru nənəni elə bil ildırım vurdu. “Ay oğul, sən heç məni öpmədin. Heç məni əzizləmədin, neçə illərin ayrılığından sonra bu nə pulbazlıqdır?! Bunu necə dilinə gətirirsən, oğul?” ürəyindən keçirdi Qumru nənə. İçində nə isə qırıldı elə bil.

Nankorluq

Şaxta, sazaq öz soyuqluğundan bir parça Qumru nənənin ürəyinə saldı elə bil. Buzlaşdı ürəyi. Bumbuz oldu. Əlini tez ürəyinə atdı. Bu nə idi görəsən? Buza dönmüşdü ürəyi. Bir tərəfdən də bir fikir şeytan cildinə girib onun beyninə hakim kəsildi. “Oğlunu sına, ay ana! Mən şeytan olsam da, ancaq sənə çox yazığım gəlir. Oğlunu yoxla! Mən deyirəm ki, o nankordur, namərddir, ağvalideyndir! Bəs sən nə deyirsən?”

“Yox, bu ola bilməz! Mənim oğlum nankor, namərd, ağvalideyn ola bilməz!

Nə olar, yoxlayaram” fikrindən keçirdi Qumru nə-nə. Beyninə girən fikirlərinin gerçəkləşməsinə razı olmasa da, oğlunu bir daha sınamaq qərarına gəldi. “Lənət sənə, şeytan!” – deyib ayağa qalxmaq istədi, ancaq bacarmadı.

- Ay sənə qurban olum, sən soruş: ay nə-nə, necəsən, nə təhər gəldin, yolda başına nə oyun gəldi? Məni də məcbur elədin ev-əşiyi də satdım. Pulları da yolda itirdim. Əliboş gəlmişəm hüsuruna, bala. Bir az pal-paltarımı gətirmişəm, kömək elə, maşına daşıyaq.

Etibar az qala durduğu yerdə səndirləyib yıxılacaqdı. Rəngi bir anda qaraldı.

Birdən bağırdı. Yoldan seyrək ötüb keçənlər bir anlığa boylanıb dayandılar. İmkani olsaydı, arvadı elə bu dəqiqə geriye – kəndə qaytarardı. Nə fikirləşdisə, bir papiros çıxarıb dodaqlarına sıxdı, alışqanı yandırdı, alov tez də söndü. Hirsindən siqareti kənara tulladı. Anasına yaxınlaşıb dedi:

– Bu barədə sonra danışarıq! Sən hələlik burada gözlə, mən yaxınlıqdakı magazadan bəzi şeyləri alıb gəlirəm. Məni bir az gözlə.

Doktor Etibar maşınına minib oradan uzaqlaşdı. Qumru nə-nə “bicliyinə” də peşman oldu. Gərək oğlu ilə bu oyunu oynamayaydı. “Eh, bu səhvi düzəltməyə nə var ki... Boxçamı evdə eşləyəndə deyərəm ki, tapdım, bura-daymış.”

Soyuq külək Qumru nənənin lap iliklərinə işləyirdi. Oğlunun “Bir az gözlə”sindən artıq iki saat gəlib keçmişdi. Qumru nənəni fikir götürmüşdü. Öz-özünü danlayırdı. Az qala dili-dodağı tutulurdu. Külək vıyıldayır, tək-tənha qalmış Qumru nənəni də ağuşuna alıb aparmaq istəyirdi. Yazıq arvad heç bilmirdi ki, nə etsin.

“İlahi, bu nə iş idi mənim başıma gəldi. Hamısına bəis özüməm. Öz cəzandır, çək, Qumru! Oğlun etibarsız çıxdı, namərd çıxdı, nankor övlad imiş sənin oğlun, Qumru! Gör, tərbiyə işində harada səhvə yol vermişən? Səhvin haradadır ki, indi onun ağrısını-acısını zəhər kimi dadırsan? Bəs indi nə edəcəksən? Haranın külünü tökəcəksən başına, ay Qumru? Ev-eşiyini də satdın. Kimin qapısını döyəcəksən bu bivaxt gecədə, ay bədbəxt? Hava da qaralıb, küçədə adam da görünmür.

Ay Allah, dərdimi kimə söyləyim?”

Qışqırmaq, insanları köməyə çağırmaq istəyirdi Qumru nənə, ancaq danışmağa heyi yox idi. Ağlayıb sızılıdırdı. Belə havada da göz yaşları görünərdimi?

Soyuq külək, sazaq isə öz işini görürdü. Yazıq arvad lap donmuşdu, dil-dodağı söz tutmurdu. Belə bir çovğunlu gecədə “Azneft” meydanında zəif bir qoca qarının skamyada oturaraq nimdaş şalına bürünüb saatlarla nankor oğlunun yolunu gözləməkdən usandırıcı nə ola bilərdi?

Birdən qara rəngli “Mersedes-Benz” onun qarşısında dayandı və Qumru nənə bayaqdan oğlu haqqında bəd

fikirlərə düşdüyü üçün xəcalət çəkdi. “Mənim oğlum nan-kor ola bilməz!” ürəyindən keçirdi.

Maşından isə bayaqkı beretli kişi çıxıb Qumru nənə-yə yanaşdı.

- Ay ana, sən hələ buradasan?! Soyuqdan donmusan ki, ax, yazıq arvad. Oğlun gəldimi?

Qumru nənə az qala huşunu itirəcəkdi, güclə eşidiləcək səslə dedi:

- Gəl...di..., get...di...

Səsi titrədi, çənəsi şaqqıldamağa başladı, bütün bədənə uçundu. “İlahi, bu xeyirxah insanı sən bilərəkdən mənim üçün göndəirsən. Sən adilsən, rəhmlisən.”

Beretli kişi qarının çöhrəsinə qonmuş təlaş, həyəcan, qəmginliyi və pərişanlığı elə bil ki, duya bilmişdi. Bunu bilməyə nə vardı ki... Odur ki, öz duyğularını qoca qarıya sezdirməmək üçün dedi:

– Ola bilsin ki, işi olub, neynək, gedərik bizə, dərd çəkmə, sən də mənim anam. Uşaqlar da çox sevinəcəklər. Dur, dur, ay ana, qalx, bax belə, yolçu yolda gərək.

Qumru nənənin ürəyi uçuqlandı. Bütün bədənə titrəməyə başladı. Ağzında qalan bir-iki dişi də bir-birinə dəyib şaqqıldaıdı. Soyuq onun kələyini kəsmişdi. Zavallı qarı ayaq üstə zorla dayanırdı.

Beretli kişi onun yükünü maşının arxasına doldurub Qumru nənənin qoluna girdi, ehtiyatla onu arxa oturmaqda əyləşdirdi. Maşının güzgüsündən qarıya baxdı. “Yazıq arvad soyuqdan lap donub, dili də söz tutmur.”

Maşını işə saldı Beretli kişi və dərhal da peçin düyməsini basdı.

Yolboyu Qumru nənə bir kəlmə belə danışa bilmədi. Maşının peçindən yayılan istilik az qala donmuş qarının donunu açdı elə bil... O isə yarıaçıq gözlərilə xilaskarına baxıb, ürəyində ona dualar edirdi...

Doğmalar arasında

Beretli kişi Qumru nənənin əşyalarını qonşularla köməkləşib yaşadığı binanın mənzilinə daşdı. Qapını açan arvadı Təxminə, azyaşlı oğlu Asim və qızı Aynur təəccüblə evə gələn qonağa baxırdılar.

Beretli kişi içəri daxil olub Qumru nənəni təqdim etdi.

- Uşaqlar, nənənizi kənddən gətirmişəm. Gərək onu incitməyəcəyinizə söz verəsiniz.

Uşaqlar heyərlə bir-birinə baxdılar.

- Ata, bəs sən deyirdin ki, bizim nənəmiz ölüb.

Beretli kişi:

- Yox, canım, kənddə yaşayırdı nənəniz. Siz lap uşaq ikən nənənizi çox incidirdiniz. Nənəniz də acıq edib kəndə getdi. Mən də ondan küsmüşdüm. Amma daha görürəm ki, siz də böyümüsüz. Ona görə də, nənənizə xəbər göndərdim, o da kənddən qayıtdı. Yəqin ki, onu incitməyəcəyinizə söz verəcəksiniz.

Bu sözlər ağzından çıxar-çıxmaz hər iki uşaq Qumru nənənin boynuna atıldılar.

- Xoş gəlmisən, ay nənə, bağışla bizi, daha dəcəllik etmərik. Bizimlə qal, nə olar, ay nənə, acıq edib getmə. Biz səni çox istəyirik.

Evin xanımı məsələnin nə yerdə olduğunu bilməsə də, üzündəki xoş təbəssümünü qarıdan əsirgəmədi.

– Xoş gəlmisən, ay nənə. Buyur, keç o biri otağa, din-cini al.

– Xoş günün olsun, qızım. – Qumru nənə Təxminəni, sonra da uşaqları bir-bir qucaqlayıb öpdü.

Qumru nənə otaqda çox tez isindi. Canına istilik təsir etdikcə xumarlanır, bütün ağrı və acıları yox olurdu.

Şam yeməyindən sonra uşaqlar öz otaqlarına çəkildilər və bu zaman Beretli kişi özünü Qumru nənəyə təqdim etdi:

– Adım Dövlətdir. Bu xanıмымın adı isə Təxminədir. Hər ikimiz həkim-cərrahıq. Mən professoram. Böyük bir klinikanın rəhbəriyəm. Xanıмым da mənimlə birlikdə işləyir, gözəl və istedadlı cərrahlarımızdandır. Güzəranımız da çox yaxşıdır. Ancaq anamın yerini heç bir şey əvəz edə bilmir. Elə bil ki, bu evdə nə isə çatışmır. Çatışmayan ancaq anamın yeridir; nurani çöhrəsidir; qayğılı baxışlarıdır; mehriban danışığıdır; ılıq nəfəsidir. Allah-taala səni mənə ana əvəzi göndərib.

Həm də anama elə oxşayırsan!.. Bir bu şəkllə baxın, elə bil bir almanın iki bölümüdür. Bəlkə də anamın cildinə girmiş bir məlakəsən. Ay ana, gəl sən razı ol, bizimlə qal, bizim ailəyə qaynayıb-qarış. Bilirəm ki, dərddisən, bizim evdə hər şeyi unudarsan. Bizə ana, uşaqlara nənə olarsan. Sənə ehtiyacımız var, hə, nə deyirsən?

Qumru nənə söhbətin bu yerə yönəldiyini eşidib özünü itirdi. Bu genişürəkli, alicənab, ləyaqətli insanın əl-

lərindən öpmək istədi. Doktor Dövlət buna imkan vermədi və onu mehribanlıqla qucaqladı. Ürəyinin ən dərin guşəsində gizli saxladığı sirrini və olub-keçənləri ilk dəfə olaraq doktor Dövlətə və Təxminəyə söhbət etdi. Çəkdiyi iztirablar, ağır günlərin əzabları dərddli ananın dilini açmışdı. O, əlini belinə bağladığı nimdaş dəvəyünü şalının altına salıb bir nimdaş baş yaylığına bükdüüyü düyünçəni çıxarıb ortalığa qoydu.

– Bu düyünçədə 12 min Amerika pulu var.

– Ona nə deyirlər, qurbanın olum?

– Dollar deyirlər, ana, dollar.

– Hə, bala, ondandır. Al, lazımınız olar. Mən də sizin kölgənizdə yaşayaram.

Doktor Dövlət və doktor Təxminə inciyən kimi oldular. Hər ikisi Qumru nənəni qucaqlayıb kresloda əyləşdirdilər.

– Yox, ay ana, sən nə danışırısan? Bizim bu pullara ehtiyacımız yoxdur. Onları bax, bu seyfin bir gözüne qoyacağam. Nə vaxt gərəyin olsa, oğluna vermək fikrin olsa, götürə bilərsən. Bu gündən etibarən bura sənin evindir.

Doktor Dövlət pul düyünçəsini seyfin kiçik gözüne qoydu, açarını da Qumru nənəyə verdi. Qumru nənə nə qədər dartındısa da, mümkün olmadı. Beləcə, Qumru nənə bu ailənin bir üzvü oldu...

Beləcə, bu evin işığı daha gur yanmağa başladı...

Ad gününə hazırlıq

Günlər, aylar və illər bir-birini əvəz edirdi; bu evə gəldiyi günün artıq üç ili tamam olurdu. Qumru nənə ömrünün ən fərəhli günlərini bu evdə keçirmişdi. İnsafən, doktor Dövlət onu öz doğma anası kimi sevmiş, uşaqları ona nənə kimi isinişmişdilər. Qumru nənə yaşa dolsa da, gümrahlığını itirməmişdi. Evin çox işlərini özü görərdi. Doktor Dövlət onun çölmək plovundan heç doymazdı. Toyuq və balığın qarnına qoyduğu ləvənginin ləzzətindən çoxları ağızdolusu danışırdı. Bu ləziz, nadir yeməkləri Qumru nənə ustalıqla, böyük həvəslə hazırlayırdı. Hamı bu cənublu qadının əlinin **hərəkətinə** “Əhsən!” deyirdi. Məhəllənin xeyir-şərində Qumru nənənin öz yeri vardı.

Ailədə elə mehribanlıq hökm sürürdü ki, Qumru nənə bəzən yuxu gördüyünü zənn edirdi. O, bu ailənin səmimiyyətinə, doğmalığına heyran qalmışdı. Doğma oğlundan görə bilmədiyi hörmət və izzəti, qayğı və məhəbbəti yad oğlundan görürdü. Və bəzən “yad” sözünü beynindən qovurdu, belə düşündüyünə görə özünü danlıyırdı. Qumru nənə Dövləti özünə daha doğma və əziz bilirdi. Qonşular da bu qarını çox sevir, ona hörmət edirdilər. Qumru nənə ipək kimi tumarlı, həlim və mehriban xasiyyəti ilə hamını ovsunlamışdı.

Doktor Dövlət axşam evə çox şən halda qayıtdı. Əvvəlcə qapı ağzında Qumru nənəni qucaqladı, əllərindən öpdü.

– Ay ana, necəsən?

– Qurban olum, yaxşıyam, sağ ol. Qoy üstünün qarını təmizləyim.

– Yox, ay ana, zəhmət çəkmə, əriyər.

Uşaqlar və doktor Təxminə səsə gəldilər. Uşaqlar atalarını qucaqladılar. Doktor Dövlət əyilib Aynurun üzündən öpüb soruşdu:

– Mənim göyçək qızım Aynur, de görək sabah ailəmiz üçün hansı əziz gündür? Görüm tapa bilirsən, ya yox?

– Ata, sabah sənin ad günündür! - qız atasının əllərindən tutub silkələdi.

– Ay şeytan, hardan bildin, necə bildin?

Güldü Aynur:

– Çünki nənənin bizə gələn gününün səhəri həmişə sənin ad günün olur. Nənənin gəldiyi günü heç yaddan çıxarmaqımı olar?

Hamı gülüşdü.

Doktor Dövlət:

– Nə yaxşı yadında qalıb, qızım, amma mən neçə illərdir ki, ad günümü qeyd etmirəm, bu dəfə isə ad günümü xüsusi qeyd edəcəyəm. Axı əlli yaşıam tamam olur!

Heç bilirsiniz ki, bu, nə deməkdir? Bu, o deməkdir ki, mən bir əsrin yarısını yaşamışam.

Hamı yerbəyerdən qışqırdı:

– Təbrik edirik! Təbrik edirik!

Doktor Dövlət:

– Sabah işə getməyəcəyəm. Bazarlıq edib hazırlıq görəcəyəm. Axşam isə bəzi iş yoldaşlarım və dostlarım öz xanımları ilə bizə qonaq gələcəklər. Təxminə, sən də hazırlaş. Ana, sən də bizə yaxşı bir zəfəranlı cənub plovu bişirərsən; cücə və balığın ləvəngisini əsirgəmə. Bunu səndən başqa heç kəs bacarmaz.

Qumru nənə:

– Qurbanın olum, aşağıda Xavər qonşumuzun təndirxanası var, çörəyi də ordan alırıq, balıq və cücələri də təndirdə bişirərəm. Təndirdə bişirilən balıq və cücənin dadı başqa cür olur, bala.

– Bu iş sənin boynunadır, ana, nə xərc istəsələr, ödəyəcəyəm.

İnsafən Təxminə xanım bu ad günü xəbərindən çox sevindi. Çoxdan idi ki, evlərində şadlıq keçirilmirdi. Heç özləri də bir yana getmirdilər. Ancaq indi əmin-amanlıq idi. Xalqın üzündəki qəm-kədər yavaş-yavaş itir, qırıqlar açılırdı. Ölkənin ağıllı başçısı vardı. Xaos, anarxiya, özbaşınalıq aradan götürülmüşdü. Küçələrdə sərçəyə avtomat silahla güllə atanların səs-soraqları gəlmirdi. Açılan hər bir səhər insanların ovqatını yaxşılaşdırır, onları qurmağa, yaratmağa səsləyirdi. Həyat buradan başlayırdı. Hər

şey gözəlliyə doğru gedirdi, xoşbəxtliyə doğru, insanların əqidə birliyinə doğru gedirdi...

Üz-üzə

Ertəsi günün axşamı qonaqlar vədə alınan vaxtda evə gəldilər. Məclis başlandı. Sağlıqlar deyildi. Söz doktor Dövlətə veriləndə o, qonaqları bir dəqiqəliyə sakitliyə dəvət etdi və sonra sözə başladı:

– Mənim əzizlərim, indi isə sizi anamla tanış etmək istəyirəm. Yediyiniz bu gözəl nemətləri anam hazırlayıb. Nuş olsun! Bütün analar gözəldir, həlimdir, tumarlıdır, ancaq mənim anam tamam bambaşqadır. Təxminə, zəhmət olmasa, anamı o biri otaqdan çağır.

Qonaqlar təəccüb və heyrlətlə qapıya tərəf boylandılar. Hamı çox gözəl bilirdi ki, doktor Dövlətin anası çoxdan dünyasını dəyişib.

Təxminə Qumru nənənin əlindən tutub qonaq otağına gətirdi. O, utana-utana, çəkinə-çəkinə məclisə üzünü tutub mehribanlıqla qonaqları salamladı:

– Xoş gəlmisiniz, əziz övladlarım! Məni gərək bağışlayasınız. Namaz qılan arvadam. Bu gün oğlum Dövlətin əlli yaşı tamam olur; onu ürəkdən təbrik edirəm! Ona gözəl və səadətli günlər arzulayıram. Dünya durduqca yaşa, oğlum! Sən mənə yaxşı oğul olmusan, səninlə qürur hissi duyuram. Göstərdiyin qayğılar məni heyrlətləndirir. Dünyada mənim kimi xoşbəxt ana tapılmaz. Səninlə, oğ-

lum, mən fəxr edirəm! Kaş bütün oğullar sənə bənzəyəydi. Allah-taala adın kimi xasiyyətinə də dövlət verib, əziz balam. Ömrün uzun olsun! Balalarından yarıyasan!

Bu ara məclisin orta hissəsində oturan orta yaşlı bir kişi özündən asılı olmadan ayağa durub: “Nənə... nə-nə...”, – deyərək yerində donub qaldı. Yanındakı xanımı onun qolundan tutub əyləşdirməsəydi, bəlkə də elə ayaq üstə durub heyrlətlə Qumru nənəni seyr edəcəkdı.

Qumru nənə bu heyrrəti hiss etmişdi və özünü hövlə o biri otağa atmışdı.

Məclis başa çatdı. Qonaqlar xudahafizləşib getməyə hazırlaşarkən doktor Dövlət hamı ilə səmimi görüşüb, razılığını bildirdi. Doktor Etibarla xanımını bir qədər göz-ləmələrini xahiş etdi.

Qonaqlar artıq çıxıb getmişdilər. Otaqda ailə üzvləri və Etibarla xanımı qalmışdılar. Tam sakitlik hökm sürürdü. Bu zaman Qumru nənə otağa daxil oldu. Elə bil otaq işıqlandı, işıq səliylə gurlaşdı, sanki otağa nur çiləndi...

Doktor Dövlət:

- Doktor Etibar! Bu gördüyün sənəin doğma anandır. Amma sən ona oğulluq etməmişən! Mən isə onu soyuq bir qış gecəsində küçədə ümitsiz bir vəziyyətdə tapmışam; ona ana demişəm. Uşaqlarım ona nənə deyiblər. Biz onu çox sevirik. O, bizim ailənin nəfəsidir; evimizin bəzəyidir. Belə gözəl ana hər bir evin, hər bir ailənin nur çırağıdır. Amma sən heç bir zaman onun qayğısını çəkməmişən.

Qocalıb əldən düşəndə onun əlindən tutmamısan; oğul-luq borcunu verməmişən.

Heç bilirsənmi, bu yaşda olanlar hər kiçik qayğı-sızlıqdan necə tez kövrəliirlər? Doğmalarından da ögey münasibət görəndə tam sarsılırlar. Doğmadan da ögeyliyə görmək olarmı?! Bu, insan mənəviyyatına yaraşan işdirmi? Valideyn borcunu verə bilməyən şəxs halal-ha-ram bilməz. Sən həkimsən, cərrahsan, məşhur adamsan. Ancaq səndə həkim qayğıkeşliyi, məni ifadəmə görə ba-ğışla, insani keyfiyyətlər, ali hisslər çatışmır. Yoxsa, so-yuq, qarlı-şaxtalı, çovğunlu bir gecədə kimsəsiz bir varlıq kimi doğma ananı şaxta-sazağın ümidində qoyub qaç-mazdın! Hələ bugünədək də onunla maraqlanmadığına da heç şübhəm yoxdur. Bu nankorluğu ona görə etmişən ki, anan səni sınaqdan çıxarmaq üçün 12 min dolların it-diyini, yolda düşdüyünü bildirmişdi. Sən isə illərlə qay-ğısını çəkmədiyən, əl tutmadığın bir gözəl insanı – doğ-ma ananı küçələrdə qoydun. Gör işə bir bax, sən Allah, uzun illər mənimlə bir klinikada işləyən adamı mən bu dərəcədə yaxından tanımamışam. Sən mənəviyyatı puç, pula, vara-dövlətə həris olan bir varlıqsanmış! Sən insan deyilmişsən!

Təxminə doktor Dövlətin qoluna girib onu sakitləş-dirmək üçün:

– Dövlət, bəsdir, yetər, kifayətdir! - dedi.

Doktor Dövlət bərk hiddətlənmişdi, odur ki, özünü cilovlaya bilmədi.

–Təxminə, əzizim, sən nə danışırısan? Mən dəhşətə gəlirəm! Daş da yeri gələndə əzilib xıncım-xıncım olur, sən isə... - Doktor Etibara tərəf baxaraq bir qədər də qəzəblə dedi: -Sən isə ən ali duyğu və hissdən bixəbər adamsan, çətin ki, səhvini başa düşəsən. Belə gözəl, həlim, tumarlı ananı da sevməzlərmisən? Allahın xofundan qorxmursan?! Bəlkə imkanı olmayan bir xəstənin əlindən tutmursan?! Bəlkə yetim qalmış qaçqın uşaqlarına bir yardım göstərmişsən?! Yox!!! Heç birini etməmişsən! Deməyə sözüm çoxdur. Sənin isə cavab verməyə haqqın yoxdur! Çünki sən hamı qarşısında günahkarsan; Vətən qarşısında da günahkarsan; Allah qarşısında da!!! Ancaq vicdanının qarşısında günahını yuya bilməzsən, çünki valideyn üzünə ağ olmusan, yəni, ağvalideynsən! Gəl açıq danışaq: sən bir daha iş yerində ana kəlməsini dilinə gətirmə! Çünki buna haqqın yoxdur! Mənəvi haqqın yoxdur! Ana, gətir o pulları, zəhmət olmasa.

Qumru nənə seyfi açıb, yaylığına бүkdüyü 12 min dolları doktor Dövlətə uzatdı. Doktor Dövlət yaylığı açıb pulları qəzetə бүkdü.

– ana, o yaylığa бүkdüyün дүйүнчәдән sənin ətrinə gəlir. Qoy bu etibarsız oğlun Etibar sənə qoxunu yox, dollar iyini ciyərlərinə çəksin. O, bu duyğulardan məhrumdur!

Doktor Etibar başını aşığı salıb dinmirdi. Xanımı yaman pörtmüşdü. Çılçırağın işığında üstündəki brilyantları bərq vururdu. Onların hər ikisi sanki məhkəmədə ha-

kimin çox ağır cəza verəcəyindən qorxurmuş kimi özlərini narahat hiss edirdilər.

– Al bu pulları! Ananın mülkünün pullarıdır. 12 min dollardır. Yazıq arvad sənə görə, səni görmək ümidi ilə gözəl meyvə bağını və evini dəyər-dəyməzinə satıb ki, sənə yetişsin, ömrünün qalan illərini səninlə keçirsin. Sən isə sınaqdan pis çıxdın. Doğma ananı pula görə aldadıb boranlı, çovğunlu bir gecədə küçədə atdın. Budur o pullar! Sənin bu pullarda gözlərin qalıb, odur ki, onları anan sənə verir ki, öz istəklərinə, məqsədlərinə xərcləyəsən. Apar xərclə! Görək xərcləyə biləcəksənmi?! Al, al, çəkinmə, doktor Etibar, al, götür, – deyib professor Dövlət qəzetə bükülmüş pulları doktor Etibarın qoltuğuna dürtdü.

– Yox, yox, professor, mən bunu götürə bilmərəm. Götürsəm, gərək anam da mənimlə gedə.

Etibar ehtiyatla dilləndi.

– Əlbəttə, götürəcəksən! Ancaq anan burada qalacaq; öz razılığı ilə. Sən isə ona yadsan. O isə bizə doğmadır, əzizdir. Daha nə istəyirsən, pullarını almısan, gözləyirsən, çıxıb gedə bilərsən!

Doktor Etibar qoltuğunda pul bükümü ilə birlikdə xanımının qoluna girib qapını açdı. Elə qapıdan ayağını atmışdı ki, Qumru nənə sanki ayıldı, elə bil, ayaqlarına güc gəldi; sanki pələngə döndü. Bir göz qırpımında oğlunun qoltuğundakı pul bağlamasını çəkib var gücüylə qışqırdı:

– Dayan, nankor oğul!!! Bu pullar halal pullardır. Yabançı pullar olsa da, halal pullardır. Çünki mənim rəhmətlik kişim evini alın tərinin qazancı hesabına tikmişdi. Belə nankor oğula haramdır bu pullar! Haramdır!!! Haramdır!!!

Çox hiddətləndi Qumru nənə. Qəhərləndi. Oğlunu xeyli süzdükdən sonra sözünə davam etdi.

– Dövlət, əziz oğlum, mənim ağır günümdə mənə sən sahib durubsan. Məni ölümün pəncəsindən xilas etmişən. Mənə ana demisən, övladların nənə deyiblər mənə. Gəlinimdən görmədiyim qayğıları Təxminə xanımdan görmüşəm. Üç ildir ki, mən bu isti, doğma yuvadayam. Üç ildə bir dəfə məni axtardığın olubmu? Yəqin zənn etmişən ki, elə küçədə ikən don vurub məni, ölmüşəm, hə? Nankorluğu kimdən öyrəndin sən? Dövlət, götür bu pulları, qoy yerinə. Sabah bu pulları “Qocalar pansionatı”na apararıq. Halal xoşları olsun! Orada mənim kimi atılmışlar çoxdur. O qocaların da mənim kimi dərdliləri çoxdur. O qocaların da etibarsız, nankor övladları onları çətin, ağır günlərində atıb, dərddə-qəmə düçar ediblər.

Lənət olsun belə övladlara! Lənət olsun!!! Çəkil, get gözümün qabağından! Nankor oğul!!! Sənə qarğış etməyə dilim gəlmir. Ancaq südümü sənə halal etmirəm!

Get! Rədd ol, nankor oğul!!! – deyib, Qumru nənə qapını onların arxasınca möhkəm çırpdı. Sonra pilləkənlərdən oğlu və gəlininin aşağıya enən ayaq səsləri eşidildi. Sonra tam sakitlik oldu; bu sakitlik dumanı otağa da

çökdü. Otaqda hamı bir-birinə baxırdı. Amma heç kəs bu sükutu pozmağa cürət etmirdi.

Qumru nənə yaman kövrəlmişdi. “Hər şey bitdi... in-di onun üçün daha Etibar yoxdur. Yoxdur! Nankor çıxdı oğlu. Nankor!” Bu sözlər içində püskürdü, vulkan kimi köksünü təlatümə gətirdi.

Xeyli ağladı Qumru nənə, yazıq-yazıq ağladı, içərisi göynəyə-göynəyə, sızıldaya-sızıldaya ağladı... İndi, elə bu anda hiss etdi ki, o, oğlu tərəfindən atılıb. İndi, elə bu anda Qumru nənə hiss etdi ki, oğlunu ömürlük itirib, indisə, nankor övladını qəlbində dəfn edir. Bu itkidən sarsılmışdı ana. Çölü aləmi yandırır, içi özünü. Kövrək-kövrək dizlərini qucaqladı, sonra başını dizlərinə qoydu, daha sonra qəlbinin dərinliklərində – lap qaranlıq bir guşədə oğluna qəbir də qazdı, onu dəfn etdi; dodaqucu ağı da dedi...

Bütün bunların şahidi olan ailə üzvləri dabanları üstə yavaş-yavaş yeriyərək Qumru nənəni otaqda sərbəst buraxıb o biri otağa keçdilər; onu düşüncələriylə tək-tənha qoydular...

– Ay nənə, mənə nəğil danış, nə olar?

Balaca Aynurun səsi Qumru nənəni ağır düşüncələrindən ayırdı. O, qüssəsini gizlədərək Aynuru əyilib başına basdı.

– Mənim quzum, gəl səni doyunca öpüm. Sənə təzə nəğil danışacağam.

Onlar divanda əyləşdilər. Qumru nənə kənddən gətirdiyi mütəkkəni ayaqları üstünə qoydu, sonra da Aynurun başını mütəkkəyə söykədi. Onun yerini rahatladıqdan sonra saçını tumarladı, gözlərini pəncərəyə zilləyib nağılını belə başladı:

– Biri varmış, biri yoxmuş. Uzaq, çox uzaq kəndlərin birində bir qoca nənə yaşayırmış. Onun da gözünün ağı-qarası bir oğlu varmış. Nənəsi onu o qədər istəyirmiş ki...

Aynur maraqlı və qorxulu nağıl eşidəcəyini hiss edib Qumru nənənin qucagına sığındı. Bu ara Qumru nənənin göz yaşları Aynurun alma kimi qızarmış yanağına düşdü. Uşaq diksinib dikəldi.

– Ay nənə, sən ağlayırsan?

– Yox, ay quzum, deyəsən, pəncərənin gözlüyündən qar dənələri içəri tökülür.

Ancaq həqiqətən, bayırda qar yağırdı, külək də vıyıl-dayır, pəncərəni döyürdü.

– Ay nənə, Qar Kralıça öz arabası ilə elə bil pəncərəyə yanaşib bizə baxır, - deyə Aynur dilləndi və Qumru nənəyə möhkəm qısıldı.

– Yox, ay quzum, Qar Kralıçanın nə həddi var ki, pəncərədən boylansın. Bayırda çovğundur, qapı-bacanı döyəcləyir. Yat, quzum.

– Yuxum gəlmir axı, ay nənə. Axı sən mənə nağıl danışdın.

– Hə, quzum, orda qalmışdım ki, bu nənənin istəkli bir oğlu vardı. Nənənin varı-dövləti də oğlu idi. Amma bir gün

gəldi Qara dev onu nənədən oğurladı. Onu aparıb özünə qul etdi. Onu özü kimi zalım böyütdü. Ən əsası isə onun vicdanını əlindən aldı.

– Nənə, vicdan nədir?

– Quzum, vicdan yaranmışlardan ancaq insanda olur. Bu dünyada bircə şey dilsiz danışır – vicdan. O, bəzən insanı elə tərbiyə edir ki, insan mələkləşir, bütün günahları bağışlanır. Amma elələri də olur ki, onlarda vicdan olmur. Onlar onu ömürlük dərk edə bilmirlər, heç bir zaman da dərk edə bilməyəcəklər. Vicdan rahatlığı, quzum, sərvətdən qiymətlidir.

Qumru nənə bayırdakı çovğunun pəncərənin gözlüyündən içəri hücum çəkməsinə məhəl qoymadan Aynurun başını tumarlaya-tumarlaya canındakı üşütməni birdəfəlik qovdu. Bu isti yuva ona doğmadan da doğma idi. O, bu dəqiqələrdə bu isti yuvada bu gözəl, ləyaqətli ailə üçün bir nur idi - parlaq bir nur... Bu nur ailənin sütunu idi, xeyir-bərəkəti idi... Bu nur yaxşını pisdən ayırmağı bacaran nisgilli bir ananın bu ailəyə qovuşduğu gündən bugündək könül xoşluğundan doğan bir nur idi... Bu nur heç bir zaman sönməyəcəkdi. Çünki bu nurda Allahın nəzəri və hikməti vardı...

Diri ikən ölü

Doktor Etibar və arvadı doktor Dövlətin rəhbərlik etdiyi klinikadan çoxdan getmişdilər. Ona elə gəlirdi ki, anası ilə bağlı əhvalatları kollektivdə hamı bilir, hamı ona ik-

rahla baxır. Əslində isə bu əhvalatı doktor Dövlətdən başqa kimsə bilmirdi. Məsəl var, deyərlər: “Xain xoflu olar.” Etibarın içərisində onu narahat edən nə vardısı özü də bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, ömür boyu verə bilmədiyi övladlıq borcunu bundan sonra da verə bilməyəcək, çünki o, ağvalideyndir.

Asanlıqla özünə və arvadına iş yeri tapdı. Onun kimi istedadlı cərrahlara Bakı şəhərində həmişə ehtiyac vardı. Az vaxt ərzində doktor Etibar yenə məşhurlaşdı.

Yenə də qazandığı pullar gözlərini örtüdü. Daxilində onu narahat edən, gecə-gündüz ovqatını korlayan, yuxusunu ərsə çıxaran, əllərini işdən soyudan o ağrılı günlərdən qurtulduğuna sevindi. Görəsən bu, vicdanının səsiydi? Yox, belə deyildi. Bu, qorxu idi; Allahın xofu idi, ondan qorxurdu.

Yenə Qumru nənə unuduldu. Övladları da böyüdükcə onları inandırmağa çalışırdı ki, Qumru nənə çoxdan dünyasını dəyişib. Bu dəhşətli yalanı elə məharətlə quraşdırmışdı ki, övladları da nənələrini görmədikləri üçün təəssüflənirdilər.

İllər beləcə bir-birini ötüb keçirdi. Həyat da öz işini görürdü. Dünyaya yeni körpələr göz açırdı. Bir o qədər də dünyadan köç edirdi. Bu, həyatın silinməz, əbədi qanunu idi.

Doktor Etibarı Qumru nənə dünyaya gətirmişdi. Gözəl təbiətli, həlim xasiyyətli, ipək kimi yumşaq Qumru nənənin südüylə böyümüşdü, ayağı yer tutmuşdu Etibarın. Ha-

lal süddən bəhrələnmişdi, ancaq sonradan bu halallığa şeytan nə qatmışdısa, ana məhəbbəti ürəyindən sovuşmuşdu.

Həyatda bunabənzər əhvalatlar çox olub. Qoca ata-anasından bezib, əldən-ayaqdan düşdüyünün fərqinə varmadan onları ahıllar pansionatına aparıb, ölərkən evinə gətirib təmtəraqlı ehsanlar verdirənləri camaat azmı görmüşdü? Məgər bunları Allah-taala görmürmü? O bir olan Allah öz bəndələrinə əməllərinə, əxlaqına görə qiymət verir. Heç kəs deyə bilməz ki, mən valideyn haqqını tam ödəmişəm. Valideyn haqqı ödənilmir! Valideyn haqqı Haqqın qapısı-nadək olan sərhədin astanasında qurtarır.

Doktor Etibarın nə qədər bəxtəvər həyat keçirsə belə, bu firavanlığı bir gün körpəykən acgözlüklə anasının iliklərinə qədər içdiyi halal südünü burnundan tökəcəyi şəksiz idi. Çünki o halal süd Allah-taalanın anaya göndərdiyi nemət payı idi. O, saf idi, onda Allahın hikməti vardı...

Övlad naxələf, üzüdönük çıxıbsa, ağvalideyn olubsa, o halal pay geri alınmalıdır.

İlahi! Sənin mərhəmətin nə qədər çoxmuş, səbrin nə qədər uzunmuş... Doğma anasını bir dəfə də yadına salmayan bir rəzil insanı yer üzündə necə bəxtəvər yaşadırsan?! Axı biz həmişə görmüşük ki, ev yıxanlar, Vətən mülkünə xor baxanlar, ömür boyu pislik mücəssəməsi olanlar insanların gözləri qarşısında ifşa olunublar, rəzil hala düşüblər; öləndə də yastıqlarının başını kəsdirən olmayıb, "rəhmətlik" də qazanmayıblar. (Sənin işinə qarışmıram, İlahi. Ancaq

dünyadan elələrini nakam aparırsan ki, deməyə söz tapamıram, yanıram, qovruluram içimdə).

Bəs Etibar bu gen dünyada necə sərbəst yaşayırdı? Onu yaşadan görəsən nə idi? Gəlin, hələlik ona belə bir ad verək: diri ikən ölü... Həyatda belələrinə ancaq bu ad yaraşır. Naxələflər bu dünyada Tanrı tərəfindən damğalanıb və lənətləniblər. Necə? Nə cür? Bu, bizim işimiz deyil. Gəlin, Tanrının işinə qarışmayaq. Bu, Allah-taalanın öz seçimidir...

ÜMİD

(və hər ikisi bu vida mərasimindən xəbərsiz idilər)

Sərxanın ömrünü göy əskiyə düyünləmişdi – arvadı Gövhərin xəstəliyi. Hər gün zarıyırdı. Evdə də, çöldə də fikri-zikri ancaq Gövhərin üstündə idi. Şəmil anadan olandan sonra arvad xəstəliyə düçar olmuşdu. Taleyin işinə bax... neçə illər həsrətlə övlad gözlə, on dörd ildən sonra Allah sənə bir oğul qismət eləsin, ondan sonra da arvad xəstələnsin. Belə də zülm olar... İnsafən, Gövhər narazılıq, naşükürlük eləməirdi; öz taleyi ilə barışmışdı. Ona bir oğul qismət elədiyinə görə həmişə Allahın dərgahına şükür eləyirdi. Amma nə edəsən ki, ağrılar ondan əl çək-mirdi. Baş ağrıyır, ürəyi çırpınır, halı qalmırdı. Həkimlər dərdinin çarəsini bilmirdilər. Təzyiqi gah qalxır, gah düşürdü, bədənini soyuq tər basırdı. Gözləri qaralır, zəriltisindən ev titrəyirdi. Heç bir dərman kar eləməirdi. Həkimlərin dediyinə görə bircə çarəsi burdan köçmək idi ki, təzyiqinin oynamasının qarşısı alınsın. Di gəl ki, Gövhər köçməyi ağına da gətirmirdi. Deyirdi ki, balam haçan universitetə girər, sonra köçüb onunla birlikdə yaşayırıq. O oxuyar biz də ona qulluq edərik. Şəmil çox yaxşı oxuyurdu. Onu bu mühitdən, müəllimlərindən, yoldaşlarından ayırmaq təhsilinə pis təsir göstərərdi. Sərxan da Şəmil də Gövhəri fikrindən daşındıra bilmirdilər. Deyirdi ki, mən bu başağrıynan ölmərəm, amma Şəmil dərslərindən zəifləyər, universitetə girə bilməz. Arvadın birinci ar-

zusu oğlunun ali təhsilli olması idi. Şəmil də dərslərini, həqiqətən, çox yaxşı oxuyurdu. Müəllimləri Şəmilin dərin zəkali, çox zehni, fenomen bir uşaq olduğunu deyirdilər. Dəfələrlə olimpiadaların qalibi olmuşdu. Hər hansı bir mətni, şeiri bir dəfə oxumaqla həmişəlik yadında saxlayırdı. Dəqiq elmləri çox yaxşı qavrayırdı. Bütün məktəb, kənd, rayon Şəmilin dərin zəkası ilə fəxr edirdi. Şəmil gecə-gündüz oxuyur, bütün fənlərdən “əla” qiymət alırdı. Anası onun həkim olmasını arzulasa da o, neft mühəndisi olmağa qərar vermişdi. Əlbəttə ki, Şəmil həkim olub anasını müalicə etmək istərdi. Ancaq o, inanırdı ki, məktəbi qurtarana qədər anası sağlacaq. Anası isə sağalmadı, bu on yeddi ildə ancaq Şəmilin universitetə girməsi üçün əlindən gələni əsirgəmədi. Xəstə canıynan ərinə və oğluna qulluq elədi. Atası da Şəmilin orta məktəbi qurtarıb ali məktəbə girməyini səbirsizliklə gözləyirdi. Ondan sonra Bakıya köçərlər, Gövhər də sağalar, Şəmil də oxuyub bir sənətin sahibi olardı. Çarəsi bircə Şəmilin universitetə girməsinə qalmışdı.

Nəhayət, vaxt gəlib çatdı. Qoçaq Şəmil qəbul imtahanını verib, ən yüksək bal topladı. Respublika üzrə yeddi yüz bal toplayanlardan biri də Şəmil oldu...

Gövhər arvadın çiçəyi çırtmışdı. Ömrünün ən xoşbəxt günlərini yaşayırdı. Öz xəstəliyinin hayında deyildi. Sanki başağrısı da yox olmuşdu. Elə bil ki, oğlunun uğuru onun dərdinin dərmanı imiş. Ər-arvad sevinclə Bakıya hazırlaşırdılar. Şəmil də sevinirdi. Axır ki, zəhməti hədəf getmədi. Ən çoxu anasının da onunla Bakıya gələcəyinə, sağalacağına sevinirdi. Şəmil hələ universiteti seçməmiş-

di. Topladığı bal bütün ali məktəblərin qapısını onun üzünə taybatay açmışdı. Amma anasının sağlması üçün hara desən, getməyə hazır idi. Təki anasının səhhəti orada yaxşı olsun, tezliklə sağalsın...

Şəmilin yüksək bal toplamasına bütün kənd sevinirdi. Ona qonaqlıq verən kim, hədiyyə gətirən kim, ziyafətə dəvət eləyən kim... Hamı Sərxana, Gövhər arvada gözdən keçirir, Şəmilin bəyaz saçlarına basıb öpürdülər. Şəmilin günləri yaxşı keçirdi. Bu gün də yoldaşları ilə meşəyə, dincəlməyə getmişdilər. Sabir kişi də onlara bir toğlu vermişdi...

Gövhər arvadın son günlər başağrısından şikayəti olmamışdı, olsa da, bürüzə vermirdi. Evdə yır-yığış, biş-düşlə məşğul idi. Həyatə çıxaraq qocaman armud ağacının kölgəsindəki miz-stula düzəliş edib, süfrə hazırlamaq istəyirdi ki, kəndin aşağı başından bir maşın uğultusunun səsi qulağına çatdı. Nədənsə, bu uğultu ona çox üzüntülü gəldi. Sanki maşın da zarıyırdı. Yükünün heç də ürəkaçan bir şey olmadığını bildirmək istəyirdi; ağır-ağır, sanki istəmədən, məcburi hərəkət edirdi. Birdən dəhşətli bir ağrı Gövhər arvadın beynini silkələdi, elə bil ki, bu uğultu onun başının içindən gəlirdi. Stula çöküb başını miz üstə qoydu. Bir an beləcə qalmışdı ki, həyatə qapısındakı səs-küy onu başını qaldırmağa məcbur etdi. Həyatədən içəri girən cavan uşaqlar Şəmilin yoldaşları idi. Palazın dörd tərəfindən yapışb ağır bir şeyi çətinliklə evə tərəf gətirirdilər. Gövhər arvadın gözünə qan sataşdı və...

... Və Gövhər arvadın qıyyası bütün kəndin vücudunu lərzəyə gətirdi, ürəkləri titrətdi... qanları damarlarda dondurdu...

- Şəmil... Şəmiil... hara gedirsən... bizi qoyub hara gedirsən... getmə anan qurban... bizi də apar... orda daha ağrım olmaz... Qurban olum sənə Şəmil, məni də apar... – Gövhər arvad sayıqlayırdı. Hərdən ayılıb başını qaldırır, kimi isə axtarır, istədiyini görməyəndə yenə də bayılır, sayıqlayırdı.

Şəmil meşədə qayadan yıxılaraq zədə almış, əl-ayaq və qabırğaları sınımışdı. Çoxlu qan itirmişdi. Özündə deyildi. Yerli həkim ilk yardım göstərəndən sonra onu və anasını Bakıya aparmağı məsləhət bildi. Anasının da vəziyyəti ağır idi. Hər ikisi Bakıda xəstəxanada yerləşdirildikdən sonra məlum oldu ki, Şəmilin yaddaşı da itib. Zədələr, sınıqlar sağalacaq, lakin yaddaşının geri qayıtması müşkül olacaq. Xaricdə müalicə olunmalıdır. Bunun üçün də çoxlu xərc, pul tələb olunur. Sərxan evini, həyət-bacasını, heyvanlarını satıb bir qədər pul topladı. Qohum-əqrəbə, kənd camaatı da kömək elədi. Ancaq bu pul Şəmilin müalicəsinin heç üçdə birinə də bəs eləməzdi. Ana və oğul xəstəxanada yatdıqca xərclər bir az da çoxalır, xaricdə müalicəyə isə pul çatmırdı. Sərxan kişinin müraciət eləmədiyi yer qalmamışdı. Amma müalicə xərci düzəlmirdi ki, düzəlmirdi. Hətta Sərxan kişi bir neçə universitetə gedib Şəmilin ən yüksək bal topladığını, fenomen bir şəxs olduğunu, yaxşı tələbə, gözəl mütəxəssis olacağını demişdi. Təəssüf... nəinki, Şəmilə kömək eləmək istəyən tapılmamışdı, hətta, gecikdiyinə və yaddaşının bir də geri qayıtmasının sual altında olduğuna görə heç bir universitet onu qəbul edəcəyinə söz verməmişdi. Sərxan kişi tamamilə çıxılmaz vəziyyətdə idi. Bir yandan arvadı Gövhərin hə-

lə də özünə gəlməməsi, bir yandan da oğlu Şəmilin yaddaşını itirməsi onu çaş-baş vəziyyətdə saxlamışdı. Əli hər yandan üzülmüşdü. Çarə tapa bilmirdi... Kəndçiləri və qohum-əqrəba Sərxana həyan idilər. Yenidən pul toplamışdılar. Müəllimlər və hətta məktəblilər də Şəmilə yardım üçün pul göndərmişdilər. Ancaq tələb olunan miqdarda vəsaiti toplamaq mümkün olmurdu. Əmisi oğlu Güloğlan xarici şirkətlərin birində işləyirdi. O, Sərxana demişdi ki, şirkətin rəhbərliyindən Şəmilə kömək etməyi xahiş edib. Nədənsə, onlardan da hələ bir səs-soraq yox idi.

Şəmilin sınıqları sağlamaq üzrə idi. Lakin heç kimi tanımırdı. Həkimlər, professorlar onun yaddaşının xaricdə müalicə olunacağına əmin idilər. Amma hafizəsinin yenə əvvəlki kimi fenomen vəziyyətdə olacağına şübhə ilə yanaşırdılar. Çünki hafizənin qayıtması, hələ onun əvvəlki biliyinin bərpa olunacağına zəmanət ola bilməzdi. Belə ki, Şəmilin illər boyu gecə-gündüz oxuyaraq savad, bilik topladığı xəzinə məhv ola bilərdi. Sərxan kişi üçünsə övladının sağlam olması bəs eləyirdi. Təki sağalsın, ayağa dursun, onu, anasını tanısin, bəsidir. Bir tikə çörək tapmaq çətin məsələ deyil. Anası yəqin ki, onun səsini eşitsə, sağaldığını duysa ayağa qalxar. Şəmilin təkcə gözləri canlı idi. Hər yerə baxır, nəzər yetirir, qəfəsə salınmış şir kimi vurnuxur, sanki, bu çarpayıdan azad olmağa çalışır, nə üçün yatdığını anlamağa cəhd edirdi. Gözlərindən sual oxunurdu. Fəhmi onu sual verməyə də, cavab almağa da sövq edirdi. Lakin şüurunda bir boşluq vardı; amanı, gücü də zəifləmişdi, nəyinsə çatışmadığını hiss edirdi. Nəyin... başa düşmürdü... Anlaşılmaz bir vəziyyətdə idi.

Nəyisə dərk eləməyə çalışırdı. Heç bir şey alınmırdı. Onu belə görən Sərxan kişinin də vəziyyəti tez-tez fənallaşırdı. Amma dözüür, səbir edir, əlini Allahdan üzmürdü. Gövhər arvad da, ancaq Şəmili çağıraraq sayıqlayırdı. Deyirdi ki, daha başım ağrımır. Şəmilə deyin ki, gəlib mənə də Bakıya aparsın. Sərxanı görəndə ağlayırdı. Şəmili soruşurdu. Həkimlər Gövhər arvadın sarsıntı keçirdiyini, amma tezliklə sağalacağını deyirdilər.

Sərxan kişi Şəmilin yanından çıxıb arvadına baş çək-məyə yönəldi. Yaman darıxırdı. Arıqlayıb, ordu-orduna keçmişdi. Üzünü tük basmışdı, çoxdandı qırmağa əli çatmırdı. Fikirləşdi ki, bir siqaret çəkib, sonra arvadına dəysin. Həyətə çıxanda kəndçilərindən bir neçəsinin orada yığışıb söhbətləşdiyini gördü. Əl verib görüşəndən sonra bir siqaret yandırdı. Kəndçiləri də narahat idilər. Şəmilin, Gövhər arvadın vəziyyətini soruşdular. Yenə də bir az pul gətirmişdilər. Sərxan kişi xəcalət çəkirdi, onların da vəziyyətini yaxşı bilirdi. Amma təkidlə pulu Sərxanın cibinə soxdular. Ordan-burdan bir az söhbət elədilər. Elə bu vaxt Sərxan kişinin telefonuna zəng gəldi. Telefonu qulağına dayayıb – “alo”, – dedi. Nə deyildiyini anlamayıb, “alo, başa düşmədim, kimdir danışan? – ” deyə dilləndi. Bir az qulaq asıb dedi: – “heç nə başa düşmürəm, hansı dildə danışırırsız?..” Sonra telefonu Güloğlana verib: “gör kimdi, nə istəyirlər”, – dedi. Güloğlan telefonu alıb bir az dinlədi və sonra ingilis dilində danışmağa başladı. Birdən qışqıraraq, Sərxan kişini qucaqladı. Gözlərindən yaş axırdı. Sifəti həyəcədən qıpqırmızı olmuşdu. Sərxan kişini qucaqlayaraq sevinclə danışır, sanki uçmağa can atırdı.

Hamı təəccüblə Güloğlana baxır, nə olduğunu anlamağa çalışırdılar. O isə əli ilə kəndçilərinə baxaraq telefonu göstərir, barmağı ilə nə isə işarə eləyir və sevinc göz yaşları ilə danışmağa davam eləyirdi. Güloğlan beş dəqiqədən çox danışdı. Söhbət qurtarandan sonra bir müddət susaraq Sərxan kişiylə baxdı. Təəccübdən və heyrətdən gözləri bərəlmiş kəndçiləri maddım-maddım ona baxırdılar. O isə hələ də həmyerliləri üçün müəmmalı olan bu telefon danışığının təsirindən çıxmadığına görə, göz yaşları axırdı. Nəhayət, özünə gəldi. Kəndçilərinin də səbri tükənmişdi – sual atəşinə tutmuşdular onu. Güloğlan gözlərinin yaşını silib, yenə də Sərxan kişini qucaqladı və söhbətə başladı:

– Ona görə də deyiblər ki, ümid sonda ölür. Səbir dinin yarısıdır. Sərxan əmi, gözlərin aydın. Şükür Allaha, Şəmilin işi düzəldi. Oksforddan zəng vurmuşdular. Dünyaca məşhur Oksford universitetindən. Onlar Şəmilin müalicəsini də, oxumağını da, təhsil xərclərini də öz üzərlərinə götürürlər. Bura nümayəndə göndərəcəklər. Şəmili İngiltərəyə aparıb müalicə etdikdən sonra, Oksfordda təhsilinə icazə verəcəklər. Bütün xərcləri universitet özü çəkəcək. Şükür Allahın kərəminə, Sərxan əmi...

– Hələ bir diyan, ay Güloğlan... Sən nə danışseysən. Onların nəyinə lazımdı, bu xərci çəksunnər?..

– Ay Sərxan əmi, yaduva gəlir sənə demişdim ki, mən işlədiyim şirkətdən Şəmilə kömək eləməyi xahiş eləmişdim... Sərxan kişi, başı ilə də təsdiqləyərək: - “hə, hə,” dedi. - Hə, mən olara demişdim ki, bu adam güclü hafizəyə malik, fenomen şəxsiyyətdir. Olara da belə adamlar

lazımdı. Elmlı, bilikli. Ona görə də həm müalicə eləyəcəklər, həm də oxutduracaqlar. Onlar inanır ki, Şəmil müalicə olandan sonra, hafizəsi də, biliyi də, savadı da özünə qayıdacaq. Onlar da əməlli-başlı bir alim yetişdirəcəklər...

– Hələ mənə bax, ay Güloğlan, onlar onu oxutduran sonra orda saxlıyacaqlar, ya bura göndərəcəylər?..

– Sənin üçün nə fərqi var axı, ay Sərxan əmi, sənə oğlunun sağlamlığı lazım döyül?..

– Əlbəttə, sağlamlığı lazımdı, amma burda olmağını istəyirəm. Hələ bir soruş olardan. Əgər oxuyub qutardan sonra, bura gələcəysə işləməyə, mən dördəlli razıyam, yox, əgər orda saxlayacaqlarsa, razı döyüləm...

– Nə olare... siz də gedərsuz da hərdən onun yanına, o da gələr...

– Yox, mənə oğlumun burda işləməyi lazımdı. Həm gözümlün qabağında olar, anasının gözünlün qabağında olar, həm də... – Sərxan kişi sözünün davamını gətirmədi, gözləri yol çəkdi. Sonra yenə davam etdi, – həm də onun oxumağına dövlət bu qədər xərc çəkib, elə sizun də zəhmətuz az döyül, müəllimlərinin də... yox qardaş, yox, sən hələ bir gənə də danış...

Güloğlan öz-özünə mızıldanaraq: “oğlunun sağalmağının hayında deyil, gör nə fikirrəşir...” – deyə telefonu quлаğına apardı. Yenə də bir neçə dəqiqə danışib Sərxan kişiyyə tərəf döndü. – Hə Sərxan əmi, onlar da mənim dediyimi dedilər, amma, mən sənin fikrini deyəndən sonra dedilər ki, nə çoxdur bizim oradakı şirkətlər, neynək,

qurtarandan sonra gəlib öz vətəninə işləyər. Ona görə də onlar gələndə müqavilə bağlayacaqlar...

– Həəə... olar... Şükür sənə, İlahi...

Sərxan kişi indi arxayın nəfəs alıb, gözlərinin yaşını sildi. Kəndçiləri də sevinir, şükür edib, Sərxan kişiyyə təsəlli verirdilər.

Şəfəq sökülməyə başlamışdı. Ulduzlar yavaş-yavaş göy üzündən çəkildilər. Elə bil ki, bundan sonra yer üzündə baş verəcək hadisələri seyr eləməyə halları qalmamışdı. Təkcə bir parlaq ulduz öz yerindən tərpənmək fikrində deyildi. Bu Dan ulduzu idi. Görünür, yer və adamların fikrini, dərdini çəkmək onun alınına yazılıbmış. Xəstəxananın həyatında dayanmış iki maşın öz sərnişinlərini gözləyirdi. Birinci xərəkə Şəmilə gətirildilər. Onun gözləri yenə də vəhşi aslanın gözləri kimi parlayırdı. Hər iki gözündən süzülən yaş yanaqlarında donub qalmışdı. Bilmək olmurdu ki, Şəmil itirmiş olduğu hafizəsinə, qütbətə getməyinə, yoxsa, hafizəsindən silinmiş anasının ölümünə ağlayır, ya elə həmişəki kimi, qəfəsə salınmış şirin hiddətli göz yaşlarıdır, hirsini soyudur?.. Bunu anlamaq çox çətin idi. İkinci xərəkə gətirilən isə Şəmilin anasının nəşi idi. Son nəfəsinə qədər “Şəmil... Şəmil... Məni də özünə apar...” deyən Gövhər ananın cənazəsini Sərxan kişinin xahişi ilə Şəmilin xərəyinin yanında saxladılar. Sərxan kişi gözlərindən dayanmadan axan göz yaşları içində ana və balanın vidalaşmasına şərait yaratdı. Ana və oğul vidalaşırdılar. Hər ikisi xəstəxana xərəyində uzanmışdı. Və hər ikisi bu vida mərasimindən xəbərsiz idilər. Şəmilin gözlərindən gilə-gilə yaş axırdı. Bunu Sərxan kişi-

dən başqa heç kim anlaya bilmirdi. Balasının yanında sa-
ğalacağına ümid eləyən ananın cansız cəsədi və hafizəsi it-
miş oğula bu cəsədin onun anası olduğunu hiss etdirən
ilahi duyğu... Görünür, oğul həsrətinə dözə bilməyən ana
və ana məhəbbətinin, ana ətrinin hafizələrdən belə silinə
bilməyəcəyini hiss edən köməksiz oğulun son görüşü belə
olmalı imiş... Sərxan kişi də hər iki əzizi, doğması, se-
vimlisi, ciyərparası ilə belə vidalaşırdı...

Maşınlar yola düşdülər – biri hava limanına, biri də
kəndə sarı...

ÜRƏK UNUTMUR

Qadın ayağındakı qələm kimi nazik dabanları olan dikdaban üstündə asta yerişlə binanın giriş qapısına tərəf yeridi. Qapıya az qalmış hasara bitişik sütuna bərkidilmiş kvadratşəkilli lövhədəki iri qızılı hərflərlə yazılanları növbəti dəfə ürəyində oxudu: "Uşaq bağçası". Qadın binanın giriş qapısına əl atmışdı ki, qapı qəfil açıldı və o həyəcanlı səslə "Bismillah! Bismillah!" – deyib bir addım geri çəkildi. Bu vaxt qapıdan orta yaşlı və cavan qadın çıxdılar. Bəzəkli xanım həmin qadınlarla xoş bir təbəssümlə salamlaşdı. Qapının ağzında, qadınların arxasında dayanmış yaşlı kişi bəzəkli xanıma müraciətlə:

– Bayramla bağlı uşaqlarla tədbir hazırlanır. Bir saatdan sonra gəlib uşağı apara bilərsiniz, – dedi.

Kişi bəzəkli xanımın cavabını gözləmədən sırtıq bir hırıltı ilə saralmış protez dişlərini göstərərək dəmir qapını örtdü, şaqqıltı səmindən qapının arxadan bağlandığı məlum oldu. Bəzəkli xanım bir anlıq tutulub qaldı. Qapıçının hərəkətindən narazı qaldığı bilinsə də, saxta təbəssümlə bunu büruzə verməməyə çalışdı və ona diqqət kəsilən qadınlar bunu dərhal hiss etdilər. Bəzəkli qadın yaranan xoşagəlməz sükutu gülüş səsi ilə pozdu:

– Aaa, kişi imkan vermədi bir söz soruşaq. Eybi yox, amma bir saata görə evə getməyə dəyməz. Sevdə xala, bəlkə yaxınlıqdakı parka gedək. – Yaşlı qadına müraciət etdi. – Oturub bir az söhbət edərik, vaxtımız da keçər. Sevdə xala: – Ağıllı təklifdir, mən razı, – dedi və üzünü

sol böyründə dayanan cavan qadına tutdu: "– Nə deyirsən, Solmaz, gedəkmi?"– Cavan qadın çiyinlərini çəkdi: "– Gedək, hələ vaxtımız var,"– dedi. Hər üç qadının siması təbəssümə qərq oldu. Bəzəkli qadın irəlidə, digər iki qadın onun arxasıya təxminən iki yüz metr aralıda olan parka tərəf səmt aldılar. Hardasa iyirmi beş il əvvəl Qarabağ müharibəsində həlak olmuş bir şəhidin adına elə həmin vaxtlarda verilmiş, dağılıb xarabalığa dönmüş parkın asfalt yola tərəf hissəsi bir il əvvəl təmir olunub səliqə-sahmana salınmışdır. Əks tərəf isə kol-kos içində itib-batırdı. Təmir olan hissədə rəngbərəng güllər, bəzəkli kol-lar əkilmişdir. Orada qoyulan skamyalarda son vaxtlarda istirahət edən insanlara tez-tez rast gəlmək olurdu. İnsan-ları narazı salan isə parkda ölkənin təbiətinə uyğunlaşmış yaraşqlı, uzunömürlü ağaclardan əkmək əvəzinə, yolka və palma ağaclarının əkilməsi idi. Bu səbəbdən də yayın istisində insanların parkda dincəlməsi mümkünsüz olurdu. İndi yazın ilk ayı olduğundan və havalar hələ qızınmadığından parkda gəzib dolanmaq, oturub söhbət etmək mümkün idi. Elə bu səbəbdən günün yarısı ötsə də, parkda cavanlı-qocalı insanlar gözə dəyirdi.

Bəzəkli qadın yolka ağacının altında boş skamyada oturdu. Sağında Ceyran xala, onunla yanbayan isə Solmaz əyləşdi. Bəzəkli qadın sürməli gözlərini süzərək dərindən nəfəs aldı. Pomadalı dodaqlarının arasından pambıq kimi ağappaq dişləri göründü. Orta yaşlı qadına müraciət etdi: – Sevda xala, bu gün hava çox gözəldir. Sanki təbiət gəlinlik paltarını geyinməyə hazırlaşır. Parkda olmasa da, həyətlərdəki ağacların rəngbərəng çiçəkləri göz oxşayır.

– Düz deyirsən, Sara xanım. – Sevda xala təbəssümlə cavab verdi. – Artıq yazın mübarək qədəmləri hiss olunur. Yaxşı, de görüm necəsən, evdə-eşikdə nə var-nə yox? Maşallah, özün də nazlı gəlin kimi geyinib-keçinmişən. Sara xanım ayağını bir-birinin üstünə aşırıb skamyada yerini rahladı. Əynindəki yubkanın kəsiyindən ağappaq baldırları işıq saçdı. Yüngülcə köks ötürüb gözlərini uzaqlara zillədi.

– Sevda xala, qonşu kimi neçə illərdir ki, bir-birimizi tanıyırıq. Aramızda haqqı-salam var, qarşılıqlı hörmətimiz olub bir-birimizə. Sağ ol ki, əhvalımla, ev-eşiyimlə maraqlanırsan. Marağın səmimi qəbul etdiyim üçün sualına da səmimi cavab verəcəyəm. Əhvalım yaxşıdır, ev-eşikdə də salamatlıqdır. Nazlı gəlin kimi geyinməyimi də düz deyirsən. Amma nə olsun ki, çölüm özgəni yandırır, içim özümü. Necə deyərlər: "Dərdli dərdimi bilsə, öz dərdini unudar".

Sevda xala şaşırmış halda əvvəl Solmaza, sonra isə Saraya baxdı və təəccüb dolu baxışlarla dilləndi: - A Sara xanım, şükür Allaha, ərin, uşağın, evin-eşiyin, güzəranın, imkanın, xarici məşın da ki, altında.

– Eh, ay Sevda xala, kaş dərdim elə dediklərin olaydı. Ürəyim açılmır e, ürəyim. İnsan sevdiyi ilə köhnə, sökükdaxmada yaşasa, kartof-soğan yesə, daha xoşbəxt olar, nəinki mənim kimi. Qəlbim bomboşdur, ərimə qarşı heç bir sevgim, istəyim yoxdur.

– Naşükürlük eləmə bala, Allaha xoş getməz, günah qazanarsan. – Sevda xalanın narazılığı hiss olundu.

– Mən niyə günahkar oluram ki? Sevdiiyimə deyil, istəmədiyim, heç bir hissiyyatım olmayan birisinə mənə ərə verən valideynlərimdir günahkar. Nə olsun ki, sevdiiyim kasıb idi, fəhləliklə gündəliyini qazanırdı, amma böyük ürəyi var idi və biz bir-birimizi gözəl başa düşürdük. Bəli, mənəm indi hər şeyim var. Ürəyim istədiyimi yeyir-geyir və gəzirəm. Yalan olmasın, lap İlahələr kimi yaşayıram. Sevilirəm, amma mən sevmirəm. Beş ilə yaxındır ki, ailəliyəm, bir qızım var, amma mən sevə bilmirəm. Başa düşürsən, sevə bilmirəm.

Sara doluxsundu, göz yaşını gizlətmək üçün başını aşağı dikdi. Onun bu əhvalı Sevda xalaya və Solmaza da pis təsir etdi. Sevda xala pərt halda Solmaza baxıb dodaqlarını büzdü. Solmazın pörtmüş halı əsəb gərginliyi keçirtdiyini göstərirdi və bu hal Sevda xalanın gözündən yayınmadı. Bayaqdan səssiz-səmirsiz, dinməz-söyləməz oturmuş Solmazın əsəbi görkəmlə ayağa durması hər ikisi üçün gözlənilməz oldu. Solmaz düz Saranın qənsərində dayandı, nəfəsini dərindən çəkib azacıq uca səslə dilləndi: – Sara xanım, bir ilə yaxındır ki, bu bağçaya gəliş-gedişdə bir-birimizi tanımışıq. Yaxın təmasımız olmasa da, bir-birimizə mehriban və səmimi olmuşuq. Məni bağışla, dediklərinə haqq qazandıra bilmərəm. Həyatından narazılıq edirsən, sevgi ilə yaşamadığını ürək yanğısı ilə bəyan edirsən. Mən səndən bir neçə bayram böyüyəm deyə bəzi məsləhətlər verməyə özümü haqlı sayıram. Xoşbəxtlik nisbi bir şeydir. Sənin üçün xoşbəxtlik hesab olunan məqamlar kimlər üçünsə adi bir haldır. Bəli, qarşılıqlı sevgi, ər və arvadın bir-birini başa düşməsi çox vacibdir, amma burda

əsas şərt tərəflərin bir-birinə güzəştə gedə bilməsidir. Sevgi insanların xoş təmasından yaranan bir hissdır. Əgər tərəflər bir-birini anlamağa çalışsalar, sevginin yaranması labüddür. Dəfələrlə eşitmişəm, şahidi olduğum onlarla hadisələr var ki, bir-biri üçün dəli-divanə olan gənclərin evlilik həyatı bir-iki aya böyük bir faciə ilə başa çatıb. Deməli, burda sevgi olsa da, qarşılıqlı hörmət, güzəştə getmək, anlaşımaq kimi hisslər olmamışdır. Demək, tək sevməklə iş bitmir, bacım.

Solmazın birnəfəsə dediyi bu sözlər müsahiblərində əsil şok effekti yaratmışdı. Seveda xalanın gözlərində bir sevinc, razılıq hiss olunsada, Sara pərişan halını əl çantasından çıxartdığı salfetlə qaşlarını, çənəsini, arada yanaqlarını silməklə, əl-ayağını tərپətməklə gizlətməyə çalışırdı. Gərginlik içində olan Solmaz sanki vulkan kimi boşalmış, sönmüşdü. Solmaz nisgilli baxışlarla Saraya baxıb nisbətən sakit tonda sözünə davam etdi:

– Canlı şahid gözünün qabağındadır, – Sağ əlinin barmaqlarını büküb sinəsinə vurdu, – Leyli sevgisi ilə sevdiiyim oğlana ərə getdim. Oğlandan sevgi ilə bağlı monoloqlar eşitsəm də, bunun qeyri-ciddi olması ilə bağlı ürəyimin dərinliyində bir şübhə var idi. Amma özümlə bacarmırdım, necə deyərlər, sevgimin əsiri idim. Valideynlərim bu evliliyə tərəfdar olmasalar da, sonda mənim istəyimlə razılaşırdılar. Kaş onlar inad edib məni bu fikirdən daşındıraydılar. Həmin şəxs sən dediyin kimi fəhləliklə yaşayırdı. Az-çox imkanlı evdən çıxmış biri kimi fikirləşirdim ki, sevgim hər cür zəhərə bal qatar və biz xoşbəxt olarıq. Amma bu olmadı və dediyin o sevgi həyatın keşməkeşli

yollarında əriyib getdi. Bir qadın kimi normal geyinmək, normal yaşamaq istəyirdim. Sevdinin insanın kaprizlərinə, yalançı sevgisinə dözməli olurdum. Uşaqlar olandan sonra isə qayğılar birə-min artdı. Bunun üçün də həyat yoldaşım kimi mən də gecə-gündüz işləmək, çalışmaq və pul qazanmaq məcburiyyətində qaldım. Ərim səhər tezdən qul bazarına gedirdi ki, növbə tutsun, işləyib evə çörək pulu gətirə bilsin. Gecələr canımızın ağrısından hərəmiş bir tərəfdə uzanıb zarıyırdıq. Sənin gördüyün həyatın mində birini belə yaşamaqdan məhrum idim. Bəli, bütün bu problemlər içində çabaladığımız bir zamanda “sevgi” sözü artıq öz əhəmiyyətini itirirdi. Bədbəxtlikdən həyat yoldaşımı evimizin yanında səhər işə gedəndə imkanlı birinin oğlu maşınla vurub şikəst etdi. Söz versə də, heç bir köməklik göstərmədi. İndi məni yaşadan məhz dediyim o qarşılıqlı hörmət, güzəştə getmək və anlaşı bilmək hislərimdir. Uzun illərdən sonra Allahın verdiyi oğul payımı böyütməyə çalışıram. Əlbəttə sağlam, xoşbəxt, qayğısız böyütmək istəsəm də, bu sadəcə mümkün deyil. Yenə də valideynlərim köməyimə gəldilər. Onların köməyi olmasaydı, ailəmiz çoxdan məhv olmuşdu. Sara xanım, bu dediklərim bəlkə də yersizdir, ehtiyac yox idi deməyə. Amma bunları deyib ürəyimi azacıq da olsa, boşaltdım. Bəli, mən sevgimin qulu oldum. Kitablarda oxuduğumuz həmin saf sevgi, məhəbbət yalnız tam təmin olunmuş, uşaq dərdi, ev-eşik dərdi, çörək qazanmaq dərdi çəkməyənlər üçündür.

Solmazın gözləri dolmuşdu. Son cümlələrindən ətrafa bir nisgil, kədər, qəm-qüssə yayılırdı. O kövrəlmiş halda

keçib yerində oturdu. Heç kim danışmağa, bu məzar sü-kutunu pozmağa cəsarət etmirdi. Dəqiqələr bir-birini əvəz edirdi. Arada Solmazın burnunu çəkdiyi eşidilirdi. Solmaz ağ rəngli, naxışlı cib dəsmalı ilə burnunu silib kövrək bir səslə dilləndi:

– Sevda xala, axı bu niyə belə olur?

Sevda xala sol əli ilə Solmazı çiyinlərindən özünə tərəf çəkdi:

– Solmaz, qızım, deyirlər ki, qadınlar sevəndə qul, seviləndə isə İlahə olurlar. Sevirsənsə, deməli, sən öz sevginin qulu olmalısən. Əslində bu hər iki tərəfə aiddir, yəni İlahə olanı sevən də elə qul olur. Böyük sevgi çox vaxt qarşılığını tapa bilmir. Bu cür dərdlər min illər ərzində mövcud olub ki, hər kəs bir cür yola verməyə çalışıb. Amma bir sözünlə razıyam: qarşılıqlı hörmət, ehtiram, anlayış, güzəştə getmək hissləri sevginin mövcudluğu üçün əsas şərtidir. Mən elə bilirəm ki, indi Sara xanım da bizimlə razılaşar, – deyib ona baxdı. Sara pərişan halda müsa-hiblərinə baxıb başını tərpətdi. Sevda xala sevincək sözü-nü bitirdi:

– İndi isə vaxtdır, gedək uşaqlarımızı götürək. Nəvəm üçün lap darıxdım.

SƏSSİZLİYİN SƏSİ

Səhər yenicə açılmışdı. Pirməmməd dağından boylan yaz günəşi çəmən və tarlaları öz nuruna qərq edirdi. Qart dağların qoynunda yerləşən qədim Uğur əyalətinin güllü-çiçəkli guşələri könül açırdı. Silsilə yamacların əlvan sinəsindən gümüş kəmər kimi qopan yaylaq dumanı, yorğun düşmüş karvanını aram-aram çəkib Savalanın ətəyinə doğru aparırdı. Kəşkül düzünə səpələnmiş göy naxır, ağ sürü şirin-şirin otlayırdı. Yalçın bir qaya önündə alovlanan tonqal başına bir dəstə çoban toplaşmışdı. Sıldırımli meşələrin bağrından, qıjhaqıj süzən Rövşən çayının yaxasından bir alay atlı döyüşçü geri dönürdü. Bu, Narınc xanımın alayı idi.

Qədim əyalətlərindən biri olan tərəkəmə Uğur tayfası illərdən bəri heç bir xana, feodala tabe olmayaraq dağların qoynunda sərbəst və azad yaşayırdı. Zaman keçdikcə tayfa güclənir, qol-qanad atıb böyüyürdü. Hamı bir nəfər kimi ayıq-sayıq dayanaraq əyalətin birlik və yekdilliyini qoruyur, qəsbkar və talançıların hücumunu dəf edirdi. Əri döyüşlərin birində həlak olandan sonra Uğur tayfasına 20 il idi ki, Narınc xanım başçılıq edirdi. O, şəvə kimi qara saçlarını at belində ağartmışdı. Ardı-arası kəsilmədən talançı "Sarıbaşmaqlılar" tayfasının hücumuna məruz qalan əyalətin müdafiəçiləri tükənmişdi. Kişilərin bir qismi öldürülmüş, bir qismi yaralanmış, şikəst olmuş, bir qismi də əsir düşmüşdü. Sıraları seyrəltməmək, azaltmaq üçün Narınc xanım boya-başa çatmış qızlardan, cə-

sur gəlinlərdən seçib öz alayına qoşmuşdu. Bu səhər onlar düşmənin son həmləsini dəf edib geri döndürdülər. Alaydakı döyüşçü kişilərdən biri də Narınc xanımın oğlu Polad Uğurdur. Onlar çapar-atlı gəlib alaçıqların önündə atdan düşdülər. Alayı şikəst bir qoca qarşıladı.

– Uğur əyalətinin Narıncına eşq olsun!

Döyüşçülər bir səslə:

– Eşq olsun! – Eşq olsun! – dedilər.

Polad Uğur düşmən sərkərdəsinin sınımış qılıncını qoca döyüşçünün ayağına ataraq:

– Qılıncı kimi belini də sındırdıq, – dedi. – Ancaq...

Döyüşçülər atlarını və silahlarını yerbəyer edəndən sonra alaçıqlara çəkildilər. Hamı qəzəbli və pərişan görünürdü. Narınc xanım pəjmürdə bir halda baş alaçığa çəkilib gözdən itdi. Şikəst döyüşçü pərişanlığın səbəbini öyrənmək məqsədi ilə Polad Uğurdan soruşdu:

– Yoxsa bir hadisə var?

– Anam yaralanmışdır!..

Gecədir, aylı bir gecə! Göylərə baş çəkən qollu-budaqlı palıd ağaclarının göy yarpaqları arasından bədirlənmiş ayın gümüş telləri alaçıqların qətran çətirləri üzərinə süzülərək cazibədar bir mənzərə yaradırdı. Küncdə-bucaqda qalanmış tonqalların dövrəsində oturmuş adamlar xı-sın-xı-sın dərdləşirdi. Kimisi, “Narınc ölsə, başsız qalarıq” deyir, kimisi də “o, ölməməlidir, yaşamalıdır”, – deyirdi. Hamı əyalətin gələcək taleyi ilə əlaqədar mühakimə yürüdü, kədərini ovundururdu.

Xəstənin üstünə Uğurun ən qoca sakini, təcrübəli Şöv-kət babanı gətirdilər. O, otdan, çiçəkdən məlhəm tutub

Narinc xanımın yarasına qoydu, sonra adamları bayıra, tonqal başına dəvət edib yaralını rahat buraxmalarını söylədi. Adamlar Şövkət babanı dövrəyə alıb, sorğu-suala başladılar.

– Necədir, baba?

– Sağalarmı?

– Bizi başsız qoyma, baba!

Əlini qar kimi ağ saqqalına çəkən Şövkət baba dedi:

– Əgər qılinc zəhərli deyilsə, ötüb keçər. Yox, zəhərli-dirsə, – deyər o, köks ötürüb susdu.

– Qılincin zəhərli olub-olmadığını nədən bilək? – deyər Polad Uğur həyəcanla soruşdu.

– Bir azdan qoyduğum məlhəmi açaram, hər şey aydın olar.

Vaxt çatır, bütün döyüşçülər baş alaığının qapısına toplaşır. Şövkət baba Narinc xanımın yarasını açır. Xəstənin halı dözülməz dərəcədə ağırdır. Şövkət baba üzünü camaata tutur, onun ağarmış qaşları altında kömür kimi qaralan gözləri məchul bir nöqtəyə zillənərək çöhrəsi tutulur. Kirpiklərinin ucundan iki damla yaş gilələnərək ağ saqqalından süzülür. Qəhər onu boğur, çox çətinliklə:

– Zəhər öz işini görüb! – deyir.

Narinc xanım gözünü açıb mütəkkəyə təkyələnərək adamları süzür. Onun pərişan çöhrəsi solmuş, seyrək qaşları altında qəşəng ala gözləri şəfəqdən düşmüş, xurmayı rəngə çalan kirpikləri nizə kimi dümdüz durmuşdu. Nazik dodaqlarının rəngi qaçmış, fəqət, mirvari kimi narın və saf dişləri əvvəlki kimi parlayırdı. O, adamları bir qədər lal-dinməz süzəndən sonra dillənir:

– Baş mərfəşin içində bir sandıq var. Onu ortaya qoyun.

Döyüşçülərdən biri sandığı ortaya qoyur. Narınc xanım boynundan kiçik bir açar çıxarıb oğlu Polad Uğura uzadır:

– Al, aç sandığı.

Polad Uğur sandığı açır.

Narınc xanım sandıqdan bir xəncər çıxarır.

– Al, – deyər Polad Uğura uzadır. – Atandan yadigardır! Bugünkü döyüşdə hünərini gördüyüm üçün əyalətin başçılığını sənə tapşırıram! Öp bu xəncəri, bağla belinə!

Polad Uğur xəncəri öpür, belinə bağlayır. Narınc xanım deyir:

- Güclü olsa düşmənlərin nə kimisi!

Möhkəm dayan, möhkəm döyüş, ər kimi!

Sonra Narınc xanım sandıqdan bir köynək çıxarıb Polad Uğura uzadır:

– Al köynəyi, geyin əyninə, məndən sənə yadigardır! Polad Uğur ayağa durub köynəyi geyinir və anasının önündə diz çökür. Narınc xanım deyir:

– Südüm ilə toxunub bu köynəyin,

Südüm üçün, Vətən üçün, el üçün

Vursun onun içindəki ürəyin!

Ən axırda o, sandıqdan bir papaq çıxarıb oğluna uzadır:

– Al, qoy başına, el-obadan, bu camaatdan, – deyər o, əli ilə alaçağın ətrafında halqa vurmuş Uğur sakinlərini göstərir, – sənə yadigardır:

– Qoru öz elini, öz torpağını,

Öz izzət-nəfsini, öz papağını.
Qorusan elini ucasan, dağsan,
Elin qanadında ucalacaqsan.
Elsiz nəyə gərək igidlik, hünər,
Elsiz dünya özü çılpaq görünər.
Düşmənin yüz olsa, haqlısansa sən,
Qalib gəlməyinə olmasın şübhən.
Məndən nəsihətdir, sənə vəsiyyə,
Elinə, xalqına etmə xəyanət.
Əgər yaddan çıxsə sözüm, öyüdüm,
Sənə haram olsun analıq südüm!..
Narınc xanım son sözünü deyib gözlərini həmişəlik
yumdu.

SON SÖZ

Edebiyat dünyasının en başat ögelerinden olan yazın evreni ve özgürlük olgusu iç içe geçmiş en işlevsel ve yankı uyandıran konular arasında gelmektedir. Yazarın düşleminde onun kurgu dünyasına en hassas sinir uçlarına dokunan düşüncelerin iz düşümlerine özgürlük odaklı izleklerde rastlanmaktadır. Şairlerin ve yazın dünyasına gönül açmış uğraşı verenlerin en sevimli ve üretim alanlı konuları arasında yaşamın özgürce soluklanması, insan ve edebiyat açısından doyum oluşturan ortamlar olarak da bilinmektedir.

Dönemsel algıların, yazın dünyasına estetize olmuş üst gerçekten ve perdeden akseden düşlemlerin okurun imge dünyasında en depreşili düşünce ve alımlama alanları oluşturduğu bir gerçektir. Bu bağlamda en ender yazılar, sosyal ve kültürel çizgide tarihsel gerçeklerle yer tutmuş özgürlük kavramı her dönem ve her okurun düşünce dünyasında derin izler ve düşünce üretileri bırakmıştır. Nesilden nesile uzanan bu ritmik fikir evreninin en uyarıcı verilerine edebiyatın özgürlük odaklı kurgu dünyasında rastlanmaktadır.

Azerbaycan'ın klasik dönemlerinin en hassas konularından olan ve sözün gücüne işaret eden; söz ve iktidar motifinin en ayrıntılı biçimde ele alındığı elinizdeki bu

"Sözün xaqanı" isimli eser, bir anlamda edebiyatın söz ile olan yakınlığının esrarengiz gücüne işaret ederken, di-

ğer andan da dönemsel bilgilerin çağ insanı açısından yeniden değerlendirilip, güncel yaşamın kodlarına en verimli biçimde aktarılmasına büyük zemin oluşturmaktadır.

Yazarın edebiyat dünyasına kazandırdığı bu eseri ile dışa açılma fırsatını da yakalaması beklentiler arasındadır. Dünya edebiyatının önde gelen üretileri arasında yer alması olası olan bu eser, yazar Sona ismayılovanın Türk Dünyasının ve düş dünyasının da yansımalarına öncülük ettiği görülmektedir. Söz ustalığının kadim üstatlarından olan eski dönem yazar ve şairlerinin bu sayede yeniden soluk kazanarak edebiyat dünyasına kazandırılması da dönemsel düşüncenin sürekliliği adına daha etkili bir yaratıdır.

Professor. Dr. Melik Bülbül

*Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim fakültəsi dekanı və
Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim fakültəsi yabancı
dillər Eğitimi bölüm başkanı alman dili eğitimi ABD başkanı
Erzurum*

Kitabın içindəkilər:

ROMAN

Tarixin söz aynası (<i>Nadir Məmmədli</i>)	3
"Azadlıqdan gözəl nemət yoxdur..."	8
EPİLOQ	100

POVEST

Tale yolu	104
------------------------	-----

HEKAYƏLƏR

Ümid	148
Ürək unutmur	158
Səssizliyin səsi	165
Son söz	170

SONA ABBASƏLİQIZI

SÖZÜN XAQANI

(Roman, povest və hekayələr)

[illegible]

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 08.06.2020
Şerti çap vərəqi 11. Sifariş № 126
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 1000

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, **3-cü Maqomayev** 8/4